

Генуезька вежа

Дмитро Ткач

Разрушен замок величавий,
В себе он мрачное таил...
Он смерть, и ненависть, и славу
Под серым камнем схоронил.
Напис на стіні вежі

1

Риба не ловилася.

Коли ранок висинив безхмарне небо і велике рожеве сонце загойдалось на далеких мінливих хвилях, рибалки один за одним потяглися до причалу.

Вони кликали й Мікоса Фасулаті:

— Гей, правуй до берега! Даремно море скородимо!

Але Мікос ніби й не чув їх. Він знову пустив свого баркаса вздовж стрімкого, скелястого берега і закинув старенькі в'ятери.

За стерном сидів його син Костас, такий же, як і батько, кру-тогрудий, широкоплечий та коротконогий. Йому теж хотілося вже до берега, але він не насмілювався сказати про це батькові, бо знав його гостру, запальну вдачу.

Нічого путнього не витягли й цього разу. У в'ятерах бився та виблискував під сонцем якийсь дріб'язок, що його соромно було й людям показати. Але це, як видно, не бентежило Мікоса Фасулаті.

Костас помітив, що батько сьогодні взагалі байдужий до лову. Він більше поглядав на крутий берег, власне, на верхівку скелі, що тримала на своїх бурих, порепаних і оголених плечах стародавню вежу, збудовану генуезцями ще у тринадцятому столітті.

Раніше ця вежа ніколи й нічим не привертала уваги місцевих жителів. Хіба що хлопчаки часом діставалися до неї, щоб там влаштувати свої грища, та й то — рідко. Але відтоді, як прийшли німецькі фашисти, тільки й розмов було, що про вежу.

В ній засіли невідомі сміливці і обстрілювали бухту та причал, завдаючи окупантам чималої шкоди.

Якось сталося так, що вежа замовкла і довго не озивалась. Комендант селища Гюнтер Бахман вирішив, що під прикриттям темної кримської ночі гарнізон її втік. Він спорядив ватагу своїх молодчиків, наказав їм добутися до фортеці, оглянути її ретельно й доповісти йому про все побачене.

Ватага вирушила дружно і навіть весело.

Але коли до вежі лишалося ще якихось тридцять-п'ятдесят метрів, вона враз ожила, зустріла ворогів густою зливою куль, перебила майже всіх і знову замовкла.

Тоді стало ясно, що гарнізон і не думає нікуди тікати, і між ним та окупантами зав'язалася жорстока боротьба.

Гюнтер Бахман посилав до вежі досвідчених розвідників, але їх наче земля поглинала — вони не поверталися.

За вежею невідривно стежили найкращі Бахманові снайпери, але ніякісінького руху там їм виявити не пощастило.

Комендант звертався до населення, обіцяв велику винагороду тому, хто допоможе проникнути у вежу, але бажаючих не знайшлося.

Уже й самим жителям селища кортіло дізнатися, хто ж там сидить. Хто ті сміливці, що не побоялися залишитись у глибокому тилу, у ворожому оточенні, та ще й ведуть активну війну проти окупантів?..

Отож Мікос Фасулаті й вирішив ще трохи порибалити і простежити за вежею з моря. Може, хоч якась постать промайне. Може, якийсь знак буде подано...

Ні, ніякого руху. Нічого такого, що свідчило б про існування людей на скелі...

Нарешті Мікос не втримався, озвався до сина:

— А мабуть, там справді нікого немає... Ось уже два тижні, як нічого не чути.

Костас не чекав, що батько заговорить з ним саме про це. Радо підхопив розмову:

— Побувати б там...

Але Мікос Фасулаті раптом розсердився:

— Дурне патякаєш!.. Поткнись тільки, так і проковтнеш кулю... Правуй до берега!

Човен круто розвернувся, сковзнув чорним насмоленим бортом по зеленкуватій хвилі.

Море і бухту з'єднувала вузька покручена горловина. Коли проходиш нею, з обох боків нависають важкі зубцюваті скелі. Тут треба знати, де й коли повернути, якого боку триматися, бо отак з ходу і в каміння можна врізатись. Але як уже проминеш отой лабіринт, відкривається велика, кругла, як миска, бухта з багатьма причалами, оторочена крутими горами, на схилах яких серед віковичних дерев і чагарників розкинулося рибальське селище.

Юний Костас причалив так вправно, що Мікосові лишалось тільки вхопитися рукою за велике залізне кільце на пірсі та просунути в нього ланцюжок.

Вартовий німецький солдат одразу ж причепив до ланцюжка замок і заховав ключа до кишені. Човен можна було взяти тільки з дозволу окупантів.

2

Раніше, до окупації, все чоловіче населення цього глухого рибальського селища вечорами подовгу засиджувалось у чебуречній, що стояла над самою водою серед розвішаних для сушіння в'ятерів. Засиджувалися, бо тут усі без винятку любили поласувати смачними, пухкими й пахучими чебуреками чи випити склянку саморобного вина, а то й просто хотілося потеревенити.

Говорилося тут про те, хто, коли й скільки вловив риби, що гітлерівські головорізи безкарно крокують по Європі, хто з ким одружився чи має одружитися; старіші

згадували революцію і громадянську війну, а молоді затівали гарячі суперечки на свої теми та на столах мірялися силою.

Тепер же за наказом німецького коменданта після дев'ятої вечора ніхто не мав права і носа з хати виткнути. О дев'ятій усе навколо завмирало, тільки чулася лунка карбована хода фашистських патрулів. Часом десь несподівано зблисне промінець кишенькового ліхтарика — то патруль освітлює підозріле місце.

Мікос Фасулаті добре вивчив поведінку патрулів та їхні маршрути. Знав, що вони ходять головним чином по Набережній. Тому вибрав хвилинку, коли фашисти затрималися біля човнів, і прошмигнув між хатами до скелі.

Дертися йому було важко: все-таки п'ятдесят з гаком літ — це не двадцять. Та ще й страх давав про себе знати. А що, як уб'ють оті, що сидять у вежі?..

Це могло статися кожен мить. Подумують, що ворожий розвідник добирається, і — поминай, як звали.

Однак Мікос Фасулаті повз та видряпувався все вище й вище. Припадав до землі, затримувався біля кам'яних валунів, перепочивав і знову просувався вперед.

"А може, гукнути тихенько, щоб не стрельнули? — міркував він. Але одразу ж відкинув цю думку: — Ні, треба ближче підповзти до вежі, щоб ті, що внизу, не почули... Гукнути ще встигну..."

І обдирав до крові лікті та коліна об гострі камінці, важко дихав, час від часу витираючи рукавом з чола рясний піт.

Раптом йому здалося, ніби десь зашурхотіло. Серце в нього завмерло й захололо. Подих перехопило. Весь він вкляк у землю і навіть прикрив руками голову, намагаючись захистити її від удару.

Минула хвилина, дві, може, й п'ять, а ніде більше ніщо не шурхотіло. Може, то якась звіринка зачепила камінець?

Ніби й справді ніде нікого, але Мікос Фасулаті міг заприсягнути, що десь поблизу хтось таки є. Отой хтось бачить його, стежить за кожним його рухом.

І тоді він ледве видобув голос, хрипкий та благальний.

— Не стріляйте в мене... Я — Мікос...

— Впізнав я тебе, Мікосе,— зненацька почулося звідкись, ніби з нічного неба, що мерехтіло далекими дрібними зорями.— Чому ти опинився тут?

Мікос Фасулаті довго мовчав, ошелешений. Не йняв віри своїм вухам. Далі озвався:

— Я теж ніби упізнав вас, але не наважуюсь назвати... Не вірється ще... Справді, це ви чи не ви?..

— І не називай. Вставай і підходь ближче. Я вже давно бачу, що ти сам... Що ж тебе привело сюди, Мікосе?

— Тепер уже хоч убийте, не повернусь донизу, поки не поговорю з вами... То це ви стріляєте з вежі?

І раптом він почув тихий сміх. Отой знайомий усьому рибальському селищу сміх, яким умів сміятися тільки Левко Пилипович — учитель з їхньої школи. І знову його голос:

— Та ти не бійся. Нічого тобі не буде заподіяно. Я певен, що ти прийшов сюди з добрими намірами. Я ж тебе добре знаю, Мікосе...

3

Давним-давно, ще хлопчаком, бував Мікос у цій вежі. Яка вона тоді була всередині, вже й не пригадує. Але те, що він побачив тепер, просто-таки приголомшило його.

В тисняві важких сірих стін стояв низенький круглий стіл. До стін притулилося чотири ліжка, застелені грубими солдатськими ковдрами. У нішах — бідони, дерев'яні та металеві скриньки, ще якесь начиння, одразу й збагнути важко, що до чого. Біля входу переносна похідна радіостанція.

Та найдужче вразили Мікоса Фасулаті мешканці вежі. Їх було четверо: старий учитель Левко Пилипович і три його сини — Василь, Грицько та найменший, дванадцятирічний Андрійко.

Ліхтар "летюча миша", такий, як на човнах у рибалок, освітлював їх, і всі вони, озброєні гвинтівками, гранатами, підперезані патронташами, здавалися схожі й не схожі самі на себе і аж нібито якісь чужі. Але це таки були вони. Мікос їх добре знав.

Він недовірливо й запитливо оглянувся довкола, і в його погляді можна було прочитати: "Може, тут іще хтось є?.. Може, решта десь за потаємними дверима?.." Він навіть нашорошив вуха, щоб уловити звуки за стіною. Але марно. Тільки цих четверо, і більше нікого.

Тоді він здивовано стеновав плечима і, переводячи великі чорні очі з одного на другого, запитав:

— І оце ви всі?..

Левко Пилипович знову тихо засміявся.

— А хіба нас мало?

— Та ні... якщо полічити, скільки ви вже убили фашистів, то — багато. Але ж чи надовго вас вистачить? Усе-таки лише четверо...

— А ти, Мікосе, краще придивися до кожного з нас, тоді й не будеш такого питати,— порадив Левко Пилипович.

Мікос Фасулаті сміливіше повів очима. Побачив те, що й ра-ніш: сірі стіни вежі, наспіх, грубо зроблені стіл, ліжка, ослінчики, різні скриньки, радіоапаратура і серед усього цього — вони вчотирьох. Троє дорослих. Андрійко — ще зовсім дитина. Про що ж каже вчитель? До чого йому треба придивлятися?.. Але не став перепитувати, не насмілювався. Тільки зауважив:

— А там, унизу, думають, що вас багато.

— Ну й добре, що так думають,— вдоволено сказав Левко Пилипович.— Сідай та поговоримо. Я радий, що ти прийшов.

Мікос сів навпочіпки і притулювався спиною до холодного каменя, а з амбразури на нього війнуло нічним вітерцем.

— Частуйте гостя,— звернувся Левко Пилипович до синів.

Тільки тепер Фасулаті звернув увагу, що на столі стоїть велика череп'яна миска з

якоюсь стравою і лежать ложки — видно, поки батько чатував на схилі гори, сини вечеряли.

— Дякую, не треба,— відмовився Мікос, дивлячись на убогий стіл.— Я не голодний.

— Поїси, тоді дякуватимеш,— звично промовив Левко Пилипович.— Сідай до столу, та й поговоримо заодно.

Чорними, потрісканими від солоної води пальцями взяв Мікос Фасулаті дерев'яну ложку, дістав нею розмоченого й присоленого сухаря, пожував трохи й запитав:

— Як же ви влаштовуєтесь у цьому піднебессі з хлібом та водою?

— Критися не будемо — погано,— спохмурнів Левко Пилипович.— З хлібом ще сяк-так — сухарями запаслись, а ось з водою... Скоро доведеться краплинами вимірювати.

— Я принесу вам води. Скільки треба буде.

— Як же це ти зробиш?

— Отак, як зараз, темною ніччю. Ми удвох з Костасом прийдемо... Ех, шкода! Коли б знаття, то й сьогодні не прийшов би з порожніми руками.

— А як піймаєшся?

— Про це хай у мене голова болить. Будемо так робити, щоб не піймався. Німці поставили свої пости під самою вашою горою, але ж і я не сьогоднішній, знайшов, як до вас дістатися. І ще знайду.

— Спасибі, Мікосе... Велике діло зробиш.

Фасулаті відчув, як щоки його спалахнули від тої похвали. В серце хлюпнуло теплом. Здалося, ще ніколи досі не був він такий близький з учителем, як зараз. А ще йому здалося, що він справді виконає свою обіцянку легко й просто.

— І харчів підкину. Сухариків, бичків можна, ще чогось.

— Не відмовимось, нам усе згодиться... Що робиться в селищі? Нам звідси всього не видно, хоч і високо живемо.

— У вашій хаті комендант живе, Гюнтер Бахман. Справжня звірюка. Багато людей вивіз до Німеччини, грабує населення, і в кожному його наказі тільки й читаєш: "розстріл", "розстріл", "розстріл"... А в школі — комендатура.

— Це я знаю, звідси добре видно їхнього прапора,— Левко Пилипович помовчав трохи, зібравши зморшки на лобі в якійсь зосередженій думці. Несподівано запитав: — Тебе не чіпають?

— Досі ні... Тримаюся тихо, на очі не попадаюсь. А коли що, то в мене є чим відбрикатись...— Мікос Фасулаті хитрим, по-змовницьки скошеним поглядом глянув на вчителя.— Я ж колись виступав проти колгоспу. Пригадуєте?

Левко Пилипович усміхнувся:

— Було таке, не забув.

— Ото, може, й згодиться про всяк випадок.

— А люди як?

— Дехто в гори втік. Чутно, ніби там партизанський загін діє. А всі сподіваються на поразку німця під Севастополем. Ой як сподіваються!..

Ще через кілька хвилин Левко Пилипович звелів синам:

— Добре обдивіться довкола. Мікосу повертатися час.

І, дотискаючи Фасулаті руку, ще раз глянув у його великі чорні виразні очі.

— Гляди ж, не попадись їм до рук, бо вони в тебе спитають, де був і з ким бачився...

А за хліб та за воду, якщо зможеш принести, будемо дуже вдячні.

Коротконогий, кремезний і швидкий Фасулаті тінню вислизнув з вежі.

4

За твердим розкладом, який ще жодного разу не був порушений, на вахту мав заступати Андрійко. Але батько сказав:

— Поспи, синку, а я початую.

Хлопець здивовано глянув на батька:

— Чого це, тату? Мені належить вахту стояти...

Та Левко Пилипович перебив його:

— Подія така... подумати треба.

Андрійко сів на низеньке дерев'яне ліжко, зняв з плеча гвинтівку, витяг із-за пояса гранати, розстебнув комір і поклав свою давно не стрижену голову на подушку — мішечок, набитий травою. Він швидко, по-дитячому міцно заснув.

Вклалися й Василь та Грицько.

А Левко Пилипович пішов з вежі. Не одразу ступив у чорноту ночі. Якийсь час ще стояв біля стіни, злившись з нею. Дослухався... Спала земля під зоряним небом, і в її сонне дихання іноді вплітався легкий шелест висушеної сонцем трави та монотонно-ритмічний плюскіт води біля підніжжя скелі. Левко Пилипович добре знав ці нічні звуки, зжився з ними, і будь-який інший сторонній звук неодмінно привернув би його увагу.

Він одірвався від стіни і швидко опинився біля найближчого великого кам'яного валуна, причаївся в його тіні. Вдень звідси добре видно всю бухту з її причалами, суднами і суденцями, з химерними цегляними котеджами та низенькими халупами під плоскими глиняними дахами. А зараз усе те лише вгадувалось у непроглядній темряві чи, може, й просто уявлялося, як із заплющеними очима уявляється вся до дрібниць власна хата. Час від часу далеко внизу зблискували сині вогники і одразу ж гасли. То німо перемовлялися між собою фашистські торпедні катери та портові суденця.

"Чи щасливо дійшов додому Мікос Фасулаті? — тривожно думав Левко Пилипович.— Ні, все гаразд. Бо коли б він наткнувся на німецьку варту, коли б його схопили, то й сюди чути було б. Уночі далеко чути. А так все тихо. Мабуть, Мікос уже дома..."

А тим часом смуток усе відчутніше огортав його серце. Це був навіть не смуток, а печаль, що ніла в грудях, як рана. Йому справді до фізичного болю захотілося хоч кілька хвилин побувати у власній хаті, де минуло майже все його життя і життя його синів. Забаглося походити по рідних вулицях, зустрітися з односельчанами і, як колись, повести з ними щиру розмову на найрізноманітніші житейські теми...

Всі ці бажання досі лежали в серці, придавлені подіями й турботами кожного дня.

А тепер Мікос Фасулаті своєю появою розворушив їх.

І розворушив спогади.

...Отакої ж самої темної ночі врангелівці вели його на розстріл. Дружину і шестирічного Василька вони зв'язали і залишили в хаті, щоб не бігли слідом і не кричали. А його вели на розстріл.

Врангелівців троє, а він — один. Годі й думати, щоб якимось втекти.

Та Левко Пилипович утік. Він несподівано для ворогів кинувся з пірса у чорну воду і зник у ній. Білогвардійці стріляли туди, де, як їм здавалося, мав бути втікач. Але він так більше й не показався з води. Вирішили — втонув.

А Левко Пилипович випірнув тільки недалеко від протилежного берега бухти. Потім, вибиваючись із останніх сил, виліз на берег і подався в обхід бухти чагарниками та перелісками в гори.

Довго в рибальському селищі про нього нічого не було чути. Аж тоді, коли скинули в море останніх білогвардійців і Крим став радянським, Левко Пилипович прийшов у будьонівці і в поношеній червоноармійській шинелі, зовсім сивий...

...З вежі хтось вийшов.

Наблизився найстарший, Василь.

— Тату, іди поспи вже... Що це ти за всіх нас?

— Не спиться, Василю. А коли не спиться, то й силувати себе не треба. Іди, я покличу.

Василь не одразу повернувся до вежі* Нечутно ступаючи, спустився ще нижче, пірнув у темряву, як у густу чорну хмару, і його довго не було. Потім несподівано з'явився поруч з батьком, тихо сказав:

— Мертво в селищі.

Батько промовчав. Тоді син озвався знову:

— Ну хоч убий, не бере сон. Качався, качався, та оце й вийшов.

— Іди ще покачайся, візьме,— з доброю усмішкою порадив Левко Пилипович.— І не хитруй. Ти мене звідси не виманиш, поки сам не піду.

Василь мовчки рушив до вежі.

А Левкові Пилиповичу знову пригадався Мікос Фасулаті...

...Еге ж, було з ним і таке. Стояв, як чорний корч, на коротких і кривих ногах, люто вимахував коричневими від сонця руками й знущально викрикував:

— Аякже! Риба тільки й мріє про те, як би їй за нашим колгоспним планом у в'ятери попасти! Чули, люди добрі? На рибу план! Такого ще зроду-віку не було!..

— А в колгосп навіщо записався? — запитав його тоді Левко Пилипович.— Ну й ловив би собі рибу одинаком. А колгосп — планове господарство.

— То випишіть мене з цього планового! Випишіть!..— сікався до Левка Пилиповича Мікос Фасулаті. Його горбоносе хиже обличчя пересмикувалося, тонкі губи були покусані, а чорні вогнисті очі ладні були вискочити з орбіт.

— На жаль, не маю права,— глухо, ледве стримуючи вибух гніву, сказав Левко Пилипович.— Я — тільки вчитель. А виключати з колгоспу можуть лише загальні

збори.

І з докором та жалем докинув:

— Ех, Мікосе, Мікосе! Не думав, що ти такий!..

Очі Фасулаті на мить пригасли, але раптом знову люто блиснули почервонілими білками:

— Що ви мене сльозою проймаєте?.. Мене не проймеш, я весь пересолений і морськими черепашками обріс!..

Тоді він таки виписався з колгоспу. Сам по рибу ходив. Іноді брав з собою маленького Костаса — привчав до моря. Але довго не витримав. Попросився знову до гурту. Його прийняли. Чого ж не прийняти? Поколобродив чоловік та й розуму набрався. А рибалка він добрий!..

І став Мікос Фасулаті знову колгоспником. Тільки часом за кухлем "аліготе" рибалки з жартом та сміхом згадували ту давню історію.

...Зненацька гострий яскравий велетенський меч прожектора розітнув чорну темряву ночі, розтяв навпіл бухту, майнув угору й швидко сковзнув по велсі. Левко Пилипович мимоволі щільніше припав грудьми до сухої кам'янистої землі.

"Дати б по тобі чергу з кулемета!" — подумав він, але це бажання так і лишилося нездійсненим. Спали сини, і чи варто тривожити їхній сон? Та й прожектор уже погас. Ніч стала ще чорніша.

Сини... Дивно, як воно в житті буває. Наче навмисне звела їх усіх доля до рідної хати напередодні війни. Ну, Грицько — цей завжди при ньому. Відтоді, як під час шторму баркас кинуло на камінь і Грицькові поламало ногу, його назавжди знято з військового обліку, бо кульгає. Андрійко малий іще, школяр. А Василь приїхав у відпустку з Кривбасу та й застряв тут, відрізаний лінією фронту, яка швидко наближалася до Криму. Ось так і зібралися всі докупі в час лихоліття.

...Не одразу Левко Пилипович втямив, що десь запрацював мотор. Приглушене рокотання його оддалік схоже на гудіння джмеля над сухими травами в гарячий серпневий день. Невдовзі в це рокотання вплелася ще одне, потім — ще... Наче віршовочка із звуків звивалася.

Левко Пилипович дослухався. Звідки це?.. Та звідки ж, як не з бухти, як не від стінки, біля якої стоять ворожі катери!

Вийшов із своєї схованки і спустився трохи нижче. Воно хоч і не видно нічого, але чутніше... О, ще один катер запрацював... Що ж вони затівають? Навіщо серед ночі запустили мотори? Невже лагодяться вийти в море?

Це неспроста. Може, наш корабель десь хочуть перехопити та пустити на дно. Мабуть, пронюхали, що якийсь наш транспорт іде на Севастополь, везе зброю, одяг, медикаменти, людей. А може, наліт на якусь нашу базу вирішили зробити? Всього сподівайся. Не на прогулянку ж вони налаштовуються глумої ночі!

І Левко Пилипович побіг нагору, у вежу.

На порозі захекано сказав:

— Вставайте, сини!.. Чуєте? Бойова тривога!

Враз заворушилося, зашамотіло, забрязкало зброєю в кутках древньої вежі. Василь, Грицько і Андрійко одразу ж схопилися на ноги, ніби тільки й чекали цього наказу.

Андрійко так швидко підбіг до батька, що з розгону ткнувся обличчям йому в груди. Левко Пилипович провів долонею по голівці, пальці відчували тепло м'якого ще, дитячого волосся. Щось на мить згадалося домашнє, затишне, обпекло вітерцем спогаду й не стало... І волоссячко вже прохоллоло після сну. Андрійко стояв і діловито поправляв на собі гранати за поясом, гвинтівку на плечі.

— Що сталося, тату?

— Думаю, що їхні катери хочуть вийти в море. Давайте їх тут переймемо. Мотори запустили.

— А може, просто прогривають? — поміркував Грицько.

— Не зима, навіщо ж їх прогривати?.. Ні, щось вони мають собі на меті. Приготуйте, хлопці, зв'язки гранат. По три штуки зв'яжутьте.

Всі четверо подалися на скелю, що козирком нависла над горловиною бухти. Залягли на ній. Звідси добре чути, як далеко вниз сонно треться об скелю море сірою спиною хвиль і дихає нерівно й важко, ніби йому сняться тривожні сни. Німує протилежний берег, теж високий і стрімкий, але значно нижчий за той, на якому стоїть вежа, тому вдень його так само добре видно, як і бухту. Ліворуч у безкрайї і неосяжній темряві глухо й невиразно гомонить море, а праворуч, не стихаючи, рокочуть мотори.

— Значить, так, хлопці,— повчає Левко Пилипович,— як тільки передній катер опиниться під нами, так і бий... Та — прицільніше. Марно гранат не шпурляти.

— Зараз ми їм влаштуємо ілюмінацію,— нахваляється Андрійко, кивнувши головою в бік бухти.

— Отут, у вузькому проході, вони неодмінно збавлять хід,— міркує вголос Грицько.— Не промахнемось.

— Якби нижче трохи,— з жалем додає Василь,— а то все-таки височенько.

— Коли б ми були нижче, то нас би вже давно звідсіля викурили. В тому наша й перевага, що до нас не дістати,— зауважує Левко Пилипович.

Мотори заревли дужче, потужніше — наче грім прокотився чорною бухтою, і раптом усі майже одночасно замовкли.

— От тобі й на! — розчаровано промовив Грицько.— Я ж казав — прогривають.

— Ще почекаємо...— в голосі Левка Пилиповича теж чулося розчарування, а ще нібито якась вина перед синами: наробив, мовляв, шелесту даремно.

— Звісно, треба почекати,— приєднався Василь.

— Хоч до ранку,— додав і свого голосу Андрійко.— Я вже зовсім виспався.

Однак чекати довго не довелося. Загадкову тишу знову розітнуло дружне ревіння моторів, і за якусь хвилину в темряві можна було вгадати силует торпедного катера, що відірвався од берега. Посеред бухти він зупинивсь і загойдався на дрібних хвилях. Довго не затримуючись, до нього підійшов ще один, за ним — другий, третій... Катери шикувалися в кільватерну колону, наближаючись до виходу з бухти. За ними, ніби хвости комет, тяглися довгі фосфоруєчі буруни, і це давало змогу Левкові Пилиповичу

та його синам чіткіше, виразніше бачити кожен катер зокрема.

— Не кваптеся, не гарячкуйте,— напучував батько синів,— бийте по передньому, по флагманові!

Він чув, як напружено й рвучко дихав Василь, бачив, як ближче до краю скелі підсунувся Грицько і майже звисився з неї, а Андрійко нетерпляче переклав зв'язку гранат з правої руки в ліву, потім — з лівої в праву.

— Спокійніше, спокійніше...— попередив ще раз.

Катери наближалися. Флагманський ішов чомусь не прямо, а рискав туди й сюди, ніби до чогось приглядався, принохувався, як собака-шукач. Але перед самим виходом з бухти, перед горловиною-лабіринтом вирівняв хід і повільно увійшов у тінь двох скелястих берегів. Тут, у густішій темряві, вода під гвинтами фосфорувала ще дужче, і в її світінні стало навіть видно постаті командира катера, гармаша біля гармати та двох матросів — на носі й на кормі.

Не відриваючи очей від переднього катера, Левко Пилипович повторював чи то до синів, чи до себе:

— Ще рано... рано... рано...

І його живий голос у ці хвилини напруженого чекання ніби з'єднував їх чотирьох в один організм, зливав в одне почуття ненависті до того ворожого катера, який, ведучи за собою інших, повільно наближався, не знаючи, що над ним нависла небезпека.

— Приготуйтеся,— звелів Левко Пилипович, несподівано відзначивши про себе, що в роті в нього пересохло, а долоня, яка затиснула зв'язку гранат, стала вологою й гарячою. Він знову кинув швидкий погляд на синів — як вони?

Але про це вже ніколи було думати. Ось та мить, яку не можна проґавити. І Левко Пилипович скомандував:

— Давай!

Одночасний ривок уперед чотирьох тіл...

Одночасний змах чотирьох рук...

Жоден ще не встиг подумати, вдало чи невдало кинуто гранати, як стрімкі стіни скель саянули сліпучо-яскравим спалахом і прокотився грім, відлунюючись далеко в горах праворуч і далеко в морі ліворуч.

У першу мить всі четверо відсахнулися, але одразу ж знову кинулися до краю скелі. На катері вже не було ні командира, ні інших членів команди,— їх змело вибухами." А саме судно, нахилившись набік, швидко зробило на воді півколо й з розгону врізалось носом у великий гострий камінь, що чорним зубом стримів за кілька метрів від берега по той бік бухти. Мабуть, гострим краєм каменя катеру розпороло підводну частину, бо він на очах став осідати, наповнюючись водою.

Інші катери кинулися-до нього, щоб рятувати, але виявилось, що їхня допомога була вже не потрібна. Палуба флагманського катера, командирський місток, а потім і невисока щогла швидко зникли під водою.

Решта ворожих катерів трохи покружляла навколо того місця, де тільки що загинув флагман, і повернула до причалу.

— Ось так, сини,— промовив Левко Пилипович, підсумовуючи зроблене.

— Фашисти подумують, що катер наскочив на міну,— висловив припущення Андрійко.

— Не такі вони дурні,— посміхнувся батько.— Хіба не видно було, як вибухали гранати?.. Та міна ж і діє інакше. Завтра по видному підіймуть катер, і їм усе стане ясно, якщо сьогодні ще не зрозуміли. Подивимося, що вони робитимуть. А поки що не забувайте, ми не в обороні, а в наступі.

5

Мікос Фасулаті тремтячим пальцем тихо постукав у вузьке віконце, приглушено погукав:

— Маріє, це я!.. Відчини швиденько.□У чорному вікні майнула біла тінь.

— Слава богу,— сказала дружина, пропускаючи Мікоса,— я вже що тільки не передумала. Узав і зник, нічого не сказавши.

— Не богу молись, а їм...— Фасулаті підняв пальця, показуючи на верхівку гори.

— Кому "їм"? Про кого це ти?

— Їм,— ще раз ткнув пальцем на гору Мікос.— Дай мені склянку вина.

Марія мовчазно сходила в другу кімнату, поставила перед чоловіком обплетену лозою пляшку.

— Випий. Чому ти такий стривожений? Що з тобою?..□Але навіть випивши, Мікос не розбалакався, тільки звелів:

— Наготуй сухарів чим більше, сушених бичків і великий анкерок на воду.

Потім ліг і заснув.

Чи спав він, чи не спав, так і не міг збагнути. Щось верзлось таке, що й купи не трималося. Ніби ота вежа, котра височить на скелі під самим небом, потрапила в неймовірної сили шторм і її хитає, розгойдує, як величезний корабель, нахиляє набік, б'є важкими, чорними, запіненими хвилями. А на вежі, на самій її верхівці, широко розставивши ноги, стоїть Левко Пилипович і сміється так голосно, що навіть штормове ревище не може заглушити того сміху. А він, Мікос, начебто витає десь осторонь, як птах, і все це бачить, і не знає, чи йому радіти, чи боятись того несамовитого шторму і того розкотистого сміху... Зненацька гримнув тріскучий грім і над вежею, і над розбурханим, розлюченим, розгойданим морем. Грім ударив у вежу і Мікосові в груди. І Мікос застогнав протяжно, заметався на ліжку, безладно відмахуючись руками од того шаленого гуркоту...

Враз підхопився, сів, повів навколо себе безтямними очима й побачив поруч Марію. Обличчя її було біліше за полотно сорочки.

— Що це?.. Що це, Мікосе?..

— Це мені сон такий... жахний...

— Який сон? Що ти, бог з тобою!.. Вибухи!

— Вибухи? — перепитав Мікос, ще не вірячи.

— Авжеж. Здається, в бухті.

Обоє вони довго дивилися у вузеньке віконце, притулившись одне до одного, важко й нерівно дихаючи. Хряпнув дверима, прибіг з другої кімнати Костас, захриплим від сну голосом запитав :

— Що це воно?.. Де?..

— Хто його знає. Більше не чути...— Мікос відійшов од вікна, знову сів на ліжку.— Але якщо в бухті, то я здогадуюсь. Це Левко Пилипович щось утнув. Божевільний якийсь...

— Який це Левко Пилипович? — спитав син.

— Учитель твій колишній.

— Я щось нічого не второпаю,— сказав Костас, дивлячись на батька й не розуміючи.— При чому тут Левко Пилипович? Він же виїхав з усією родиною ще до того, як німці прийшли.

— Отож і виїхав... Не евакуювався він, а у вежі засів із своїми синами — з Василем, Грицьком та Андрійком. Ото вій і не дає ворогам спокою. Зрозумів тепер?

— Що ти вигадуєш, Мікосе? Звідки ти знаєш? — підступила до Фасулаті дружина.— Може, тобі в цім сні приверзлося?

— А ти гадаєш, де я ввечері був?.. Там, у них, у вежі. Через те й наказав тобі сухарів та анкерок на воду приготувати. Сутужно вони там живуть, сам Левко Пилипович розказував. Та й своїми очима бачив...

— Які ж вони, хоч скажи? — допитувався Костас.

— А які можуть бути! Худі, стомлені. Але настрої бойовий, здаватися не думають.

Марія все ще не вірила:

— Та невже ж таки отой самий Левко Пилипович? Тихий же чоловік був, здається, і мухи не вб'є...

— Та кажу ж тобі, що сам бачив усіх! — уже почав сердитися Мікос.— Але — щоб губи на замок. Нікому ні слова, ні півслова... А ми з тобою, Костасе, якось уночі підемо. Харчі та воду понести їм треба неодмінно. Так домовилися...

* * *

А вранці від хати до хати полетіла чутка: "Оті, що сидять у вежі, потопили фашистського торпедного катера". Мікос Фасулаті аж руками об поли вдарив:

— Ну, не казав же я?.. Як же їм тепер допоможеш? Та гітлерівці після цього з них і очей не спустять!

6

Авіаційний наліт почався, коли сонце уже підбилося чоловіків у три. Літаки виринули з-за гори, із-за темного зубцюватого лісу, який на далекій відстані здавався кам'яним, змертвілим навіки.

Їх було два — літаки. Спершу вони покружляли над селищем, над бухтою, наповнюючи її залізним гуркотом, потім зникли за горою, лишивши після себе металеве відлуння, і несподівано знов загуркотіли під синім небом, порушуючи його

одвічну мовчазність.

— Тримайтеся, сини,— сказав Левко Пилипович.— Це вони до нас прицілюються.

Він не помилився. Перші дві бомби вибухнули на схилі гори, але у вежу не попали. Тільки гидко завили, засвистіли осколки та дрібне каміння і затріскотіли по товстих сірих стінах, вириваючи шматки каменю.

— Може, давай спробуємо, тату? — показав Василь на кулемета.— А що, як пощастить...

Та Левко Пилипович не дозволив:

— Зіб'єш чи не зіб'єш, а з патронами у нас і так сутужно.□Та й під бомби вилазити не слід. Мало що може статися.

Знову заревло над вежею, і знову пронизливо засвистіли бомби, проймаючи тим наростаючим свистом і душу, і мозок, ніби тонким, довгим сталевим лезом. Одна бомба впала у воду під скелею, а друга вибухнула біля вежі, просто-таки під самою стіною. Чи вибухом, чи вогнисто-чорним осколком відірвало шматок стіни, але всередину споруди не дістало. Вежа лише застогнала тяжко, як стогне стара людина, здригнулася всім тілом, але вистояла. Дивилася в небо своїми круглими зубчатими баштами й ніби запитувала в німому роздумі: "За віщо мене так?.."

А тим часом металеві хижакі описали в повітрі ще одне коло і знову кинулися на вежу. Перший прострочив по ній з кулемета, обсипавши металевим зерном і саму вежу, і землю навколо неї. А другому цього разу пощастило влучити у кам'яну споруду. Це було не пряме попадання, бомба зачепила тільки краєць башти, але від вибуху в стіні утворилася велика дірка, і в середину вежі загуркотіло каміння, полетіли осколки. І троє почули тяжкий зойк одного:

— О-ох!..

То застогнав Василь. Осколок ударив його просто в груди і звалив на землю.

— Василю!..— кинувся до нього батько.— Васильку!..□Батько підвів його голову, глянув в обличчя. Бачив, як щоки і лоб швидко заливало сірою барвою, подумав: "Та це ж мій син!.. Краще б мені отак, а він щоб жив..."

— О-ох!..— ще раз простогнав Василь, не розплющуючи очей.— Повітря мені...

Кульгаючи, припадаючи на хвору ногу, Грицько підхопив Василя під плечі. Але несла йому було підняти важке нерухоме тіло. Батько підставив руки під попереки, а вже Андрійко тримав під колінами. Коли несли, ноги стукалися об землю і в тому стукові вчувалося, що людина вже при смерті.

Не стало літаків. Не падають бомби. Люто палить сонце. Торохтять під ногами камінці, шурхотить суха трава. Навколо — гаряча тиша. І в бухті німо. І в селищі — ні руху, ні будь-яких звуків. На весь світ чутно тільки, як стогне поранений. Він уже навіть не стогне, а ледь видушує з себе один хриплий звук:

— О-о!.. О-о-о!..

А потім раптом затих і випростався, розплющивши очі.

— Зараз ми тебе перев'яжемо,— бідкався біля нього Левко Пилипович,— потерпи трохи, потерпи, синку... Андрійку, швидше давай бинти, йод, усе, що там є...

Василь, лежачи на сухій траві, дивився некліпаючими очима на яскраве сонце і на далеке безбарвне небо. Тоді батько, все зрозумівши, промовив:

— Прости мені, сину...

І закрив йому очі, поки ще не захолюнули повіки.

Поховали Василя віддалік од вежі на найвищому пагорбі, щоб могилу видно було і з моря, поклали камінь і вирубали на ньому, хто тут лежить та за що загинув...

7

Кілька днів після бомбардування вежі у рибальському селищі було тихо й пустельно. Ніхто не з'являвся на вулицях і біля причалу. Сухими бортами терлися і жалібно поскрипували забуті баркаси та човни, припнуті на іржаві ланцюжки.

Нарешті рипнула хвірточка у воротах Мікоса Фасулаті. Вийшовши з двору, господар зупинився на коротких міцних ногах. Обережно глянув праворуч, ліворуч, кинув погляд уздовж вулиці. Одним кінцем вона упирається в підніжжя гори, другий веде до бухти. Сюди й пішов Мікос Фасулаті.

Тамуючи в серці страх і ненависть, він простував у комендатуру до Гюнтера Бахмана.

Його затримав патруль — три здоровила у квадратних касках, міцних чоботях, з автоматами на грудях.

— Хальт, Мікос!.. Хальт!..

Мікос Фасулаті навіть зрадів, що його зупинено: серед патрульних був і "знайомий" солдат, який видавав баркаси, а потім замикав їх на ланцюжки. Він знав Мікоса, тому й покликав на ім'я.

— Їх цу пан комендант,— сказав Мікос, як умів по-німецькому, і ткнув, себе в груди чорним порепаним пальцем.

Гітлерівці здивовано переглянулися: дивись, мовляв, який сміливий, сам до коменданта проситься! Проте видно було, що й вони задоволені такою подією — хоч чим-небудь порушено їхнє набридле човгання туди й сюди вздовж Набережної. До того ж якщо вже цей тубілець з великим горбатим носом і довгими, ніби в мавпи, руками проситься до коменданта, то, мабуть, неспроста. Щось він має сказати важливе.

І "знайомий" солдат підштовхнув Мікоса автоматом у плечі:

— Гут, Мікосе... Гут!..

Комендатура в колишній школі. Власне, в селищі дві школи поряд: одна стара, дореволюційна, трикласна, у ній ще сам Мікос навчався, а друга нова, десятирічка, з великими вікнами, з красивим фасадом, збудована за кілька років до війни. В ній навчався вже його син, Костас, і успішно закінчив би, коли б не прийшли фашисти.

Відколи гітлерівці захопили селище, Мікосові не доводилося тут бувати, і тепер його пильне око швидко схоплювало все довкола з жадібною цікавістю, хоч з кожним кроком у грудях нарастав страх. Наростав ще й сумнів: чи правильно він оце зробив, що вийшов з хати та опинився тут, у самісінькому ворожому барлозі?.. Чим усе це може скінчитись?..

Уперше побачив і самого коменданта, досі лише потрапляли на очі його накази на стінах будинків, на телеграфних стовпах. Бахман був невисокий на зріст, майже такий, як і Мікос, тільки стрункий, з військовою виправкою, на грудях поблискував орден.

Комендант говорив каліченою російською мовою, але розумів її значно краще, і тому взявся розмовляти з Мікосом Фасулаті без перекладача.

— Ти хочеш іти в море?..— ворухнув він рудуватою бровою.

— Так, пане комендант,— шанобливо схилив чорну патлату голову Мікос.— Уклінно прошу дати дозвіл.

Бахман надів пенсне в золотій оправі, мабуть, для того, щоб краще роздивитися дивака-відвідувача.

— А навіщо тобі в море?

Мікос Фасулаті звів голову й здивовано округлив очі:

— Як можна таке питати, пане комендант? У мене — сім'я. Ми тільки рибою й живемо. Ми — одвічні рибалки, з діда-прадіда. До іншого діла в нас і руки не стоять... Так що дуже прошу вас, пане комендант, дозволити.

Гітлерівець перекинув праву ногу через ліву, помахав нею, дивлячись на Мікоса підозріло й з неприязню. Звісно ж, він не може вірити цьому грекові. Хто знає, що криється за його проханням, за його бажанням вийти в море. І чи не зв'язаний цей тубілець з тими, що у вежі... А може, це — один з них? Може, підсланий ними з якоюсь метою?..

Це раптове припущення підкинуло Гюнтера Бахмана в кріслі, поставило на ноги. Він близько, майже впритул підійшов до Мікоса Фасулаті і, люто, аж навіть хижо поблискуючи золотом та скельцями пенсне, різко запитав:

— А у вежі хто сидить, знаєш?

Фасулаті ще дужче округлив і без того великі чорні очі, подався назад і з невідомою щирістю вигукнув:

— Хай бог милує!.. Звідки мені знати, пане комендант? І навіщо мені знати?.. Ми — люди мирні, не стріляємо. Рибалки ми та й годі. Нам — аби нас ніхто не чіпав...

— Ви — мирні люди... мирні люди...— тонкі рухливі губи у коменданта стали в куточках вологими, він раптом тонко й верескливо зайшовся сміхом.— Тепер уже ніхто у вежі не сидить. Ніхто!.. Розбита вежа. Бомбами розбита. Там уже й миші живої не знайдеш!..

— Ну й слава богу, пане комендант. Бо й нам життя від неї немає. То стріляють, то ще щось... А тепер — слава богу...

Комендант справді міг гадати, що з вежею покінчено. Для цього він мав підстави. Кілька днів минуло після авіаційного нальоту, і за цей час вежа нічим про себе не нагадала, хіба що своїм існуванням на тому височенному скелястому березі, своєю наявністю. Але мертвий камінь — є тільки мертвий камінь, а все, що було живе, загинуло під тим камінням і під бомбами. Два дні тому в море спокійно вийшли торпедні катери. І благополучно повернулися, пройшовши вузьким лабіринтом. Ніякого замаху на них не було. Хоч міг бути, коли б у вежі хтось іще жив...

Але що робити з цим греком, який стоїть перед ним, у покорі й просьбі схиливши голову, і боязко переступає з ноги на ногу?.. Краще все-таки, коли ніякого дозволу. Він, комендант, сам накаже, коли треба буде йти на рибну ловлю.

— Підеш у море, коли буде дозволено, разом з усіма,— вирішує Гюнтер Бахман.

І Мікос Фасулаті знову сполохано зиркає на орден, що виблискує на мундирі, запобігливо дивиться комендантові в очі:

— Артільно, пане комендант, я ніколи не любив. За советів тікав з артїлі. Кого завгодно запитайте...

Комендантові очі за скельцями оживають, аж наче веселішають. Хижими бісиками витанцьовують іскорки на самих скельцях і на золоті оправы.

— Ти справді був проти колгоспу?

— Навіть агітував проти нього... А потім таки примусили, примусово повернувся. І навіщо він мені, той колгосп? Я сам рибалити вмію. І вам буде риба, і мені трохи...

— Гут, іди,— коротко наказав Гюнтер Бахман.

* * *

Мікоса Фасулаті викликали до комендатури через два дні. Ішов у супроводі конвоїра, а в самого підкошувалися ноги. Навіщо звуть?.. Може, сам собі лиха накоїв?..

До коменданта Мікос не потрапив. Інший начальник вручив йому папірця, що він має право самотою виходити в море на риболовлю, але не раніше як зі сходом сонця, і не пізніше як із заходом повертатися. А ловити не далі як за півкілометра від берега.

Може, справді перевіряли й таки переконалися, що Мікос Фасулаті не збрехав: кидав риболовецький колгосп, агітував проти нього.

8

— З бухти вийшов баркас! — доповів Андрійко батькові.

Хлопець лежав животом просто на землі, яка після цілоденного пекучого сонця за ніч не встигла прохолоннути. Лежати було незручно, в лікті врізувалися гострі камінці, перед очима стирчала висхла руда трава, власне, вже й не трава зовсім, а якісь колючі шпичаки. Можна б щось підстелити, та не залишати ж йому заради цього вахту!

Після того пам'ятного авіаційного нальоту, коли загинув Василь, батько наказав якнайпильніше стежити не тільки за підступами до вежі з сухопуття, але й за морем. Гітлерівські бузо-віри можуть прислати свої кораблі, щоб несподівано ударити по вежі з моря. Та мало що зони ще придумують!.. Отож треба пильно стежити.

З того боку, від селища, дивиться Грицько, а звідси, від моря,— Андрійко,

Воно, може, й краще, що нічого не взяв підстелити, бо коли камінці колються і незручно лежати, то сон не бере. А останнім часом Андрійка дуже хилить на сон. Чи то від голоду кволість така, чи від постійного недосилання.

Та ще й море заколисує. Коли воно бурхливе, тоді спати не хочеться, бо дивишся на нього й не надивишся... Он покотилися, побігли білі баранці, наздоганяючи один одного, і зіштовхуються лобами так, що аж бризки розсипаються іскрами у всі боки. Он

важко сунеться "дев'ятий вал". Прямо на скелю, ще мить — і він накотиться, навалиться на неї тисячами тонн свинцевої води. Аж застогне скеля від того удару. І чайки стривожено літають над розбурханою пінявою веремією та кигичуть жалібно. Бо вони теж голодні, як і Андрійко,— в час такого крутиводдя риби не спіймаєш...

Це все — коли шторм.

А зараз тихо. Море котить свої синьо-зелені хвилі незлостиво, спокійно. Вони труться об скелю в якомусь одноманітному заколисуючому ритмі й наганяють сон.

Отож Андрійко навіть радий, що той баркас з'явився і розігнав дрімоту.

Що воно за баркас, невідомо. І з якою метою він вийшов у море, теж невідомо. Андрійко з нього очей не спускає.

Підійшов тато, підняв бінокля:

— Що за баркас, Андрійку?

Останнім часом Левко Пилипович теж став почувати себе негаразд. Давалися ознаки недоїдання і перевтома. Буває, настане така мить, що аж голова запаморочиться і все перед очима попливе. Але він не каже про це синам. Хай не знають.

Ось і зараз: вдивляється Левко Пилипович у те маленьке, самотнє суденце, що гойдається на хвилях, підладжує лінзи бінокля і так і сяк, а розпізнати не може. Мовби на очі хтось павутину накинув.

"Погано, погано...— скрушно думає Левко Пилипович,— але треба боротися з цією кволістю. Трьох синів на свої плечі взяв, на свою відповідальність... Одного вже не стало. Але ж зі мною ще двоє. Ні, мені аж ніяк не можна показувати свою неміч, бо що ж тоді буде?.."

Приглядається до баркаса, розмірковує вголос:

— Дивно, що він один. Як же це німці його випустили?

— І в бінокль не видно, хто в баркасі? — питає Андрійко.

— Сонце б'є в очі. Якраз проти сонця... Ану візьми ти, в тебе очі молодші.

Андрійко підносить бінокля до очей і раптом вигукує:

— Та це ж Мікос Фасулаті з Костасом!

— Мікос, кажеш? — не хоче вірити Левко Пилипович.— А ти добре роздивився?

— Та точно ж — Мікос!

— Гм...— хмурніє батько.— Тоді ще дивніше... Чому він до них у таку довіру ввійшов? Нікого не випустили з бухти, а тільки його...

Левко Пилипович згадує, як домовлялися з Мікосом, що той принесе харчів і води. Наче ж домовились як слід... А після цього на другий день фашисти кинули на вежу свої літаки. Чи немає тут якогось зв'язку? Чи не розказав Фасулаті гітлерівцям, хто саме у вежі, скільки людей? Може, за це й ласку від них має?..

Ще далі йде в думках Левко Пилипович: цілком можливо, що то німці й послали Мікоса до вежі. Піди, мовляв, розвідай.

Не хочеться йому так думати, не хочеться вірити, щоб Мікос зрадником став, але він каже Андрійкові:

— Що ж, простежимо. Подивимося, що він робитиме... Збігай до Грицька, передай, нехай пильніше чатує і, коли що, одразу ж сповістить. Може, це гітлерівці нам якусь хитру пастку ставлять? Роззявимо тут рота, а вони звідси полізуть. Ну, гайда!

Андрійко побіг до Грицька. Розповів про баркас у морі, про батьків наказ пильнувати та й затримався трохи біля брата. Грицько добре тут замаскований. З якого боку не зайти, його не видно. Навіть хоч з літака дивись, то й звідти його вогневу точку не помітиш. Лише дике каміння та галуззя хаотично розкидано по землі. Наче так споконвіку було.

А звідси добре видно крутий схил гори з кам'яними валунами, іби посіяними недбалою рукою велетня, ліворуч — бухта, праворуч — котеджики та глинянки, що вилаштувалися в кілька рядів. Понад бухтою півдугою вигнулася Набережна вулиця, а вже в кінці її, там, де кінчається бухта, стоять різні адміністративні будинки і школа.

Якраз посередині до Набережної прилягає невелика площа. До війни на Жовтневій свята і на Перше травня там будували дерев'яну трибуну, оббивали її червоною матерією, прикрашали лозунгами та плакатами, й повз неї проходила демонстрація. Ішов зі своєю школою і Андрійко, ніс у руках прапора або портрета і кричав "ура!" у відповідь на привітання, які вигукували з трибуни. А на трибуні поряд з керівниками селища стояв і його тато, бо туди запрошували знатних людей. А його тато — знатний не тільки в селищі, а й на всю область, його портрет було вміщено на першій сторінці обласної газети.

Тепер площа перед бухтою німа й порожня, тільки іноді по ній промарширують німецькі патрулі, і гупання їхніх важких чобіт, здається, відлунюється аж тут, у вежі.

Одного разу гітлерівці викотили на площу кілька гармат і, мов оскаженілі, почали бити по вежі. Тато сказав: "Тими снарядами вони нашої вежі нічого не зроблять". І справді, у стінах лишилися тільки неглибокі дірки...

Грицько бачив, що Андрійко задумався, поринув у якісь спогади, і не озивався, не хотів сполохати тих думок та спогадів. До того ж і шкода було відпускати брата од себе. Чимдалі Грицько проймався до Андрійка все більшою ніжністю. Аж хотілося обняти його, пригорнути до грудей, погладити по русявій голівці, по блідих щоках — ця блідість проступала навіть крізь золотаву сонячну засмагість. Але не забув, що батько послав Андрійка лише на якусь хвилинку, і нагадав про це:

— Тато жде. Мабуть, іди вже. □ Андрійко побіг.

Тато стояв на тому ж місці, лицем до моря.

Баркас скородив море, висипав в'ятери, витягав рибу. Підходив усе ближче й ближче до скелі, до того боку її, якого не видно від виходу з бухти.

Тепер уже легше впізнати і Мікоса, і Костаса. Було видно, як Мікос зняв з шиї косинку й махав нею над головою.

— То він нас викликає, тату. Бачиш?

— Бачу. Але навіщо? Чого він хоче?

Та чи здогадаються ж вони, що треба спустити троса? — бідкається Мікос Фасулаті.— Адже не було про це мови. Хто ж міг подумати, що гітлерівці й останню щілину затулять?

— А ти певний, що комендант повірив тобі? — питає Кос-тас.— Може, він зумисне пустив нас у море, як принаду. Тільки почнемо підвішувати передачу, а нас і накриють.

— Може бути...— згоджується Мікос.— Усе може .бути... Але харчі і воду треба передати, бо помруть вони там. Та й нашу записку хай прочитають, щоб знали, що сталося.

Звісно. Вони ж на нас надіються.

Костас сидить на носі баркаса, механічно тре пальцями корок від в'ятера, а сам теж не відводить очей од скелі. Відколи батько розповів йому, що був у вежі, бачився і розмовляв з Левком Пилиповичем та його синами, він тільки про це й думав, цим тільки й жив. Був готовий до будь-яких труднощів, на будь-який ризик, аби допомогти отим сміливцям.

А бач же, що вийшло! Фашисти ніби здогадалися про їхній намір і перегородили шлях до вежі. І як вони знайшли ту потаємну стежку?..

— А який він тепер, тату? — запитує Костас.□Батько зрозумів, що син знову питає про вчителя.

— Я ж тобі вже розказував. Заріс бородою і зовсім посивів. Ні однієї волосинки чорної... Всі вони худі, виснажені. А як на Андрійка глянути, то серце кров'ю обливається. Ніби аж наскрізь просвічується... І як тільки Левко Пилипович відважився на таке?..

— Герої,— одним словом оцінив Костас.

Батько і син розмовляли вільно, ніхто їх тут не чує.

— Чи бачать вони нас, як ти думаєш?

— Повинні бачити.

— То чому ж не показуються?.. Ану ще раз подивись гарненько, чи ніде нікого? Зараз я посигналю.

— Не видно... З лівого боку можуть стежити, але ж ми вже за цим мисом захищені, ніхто нічого не побачить.

— Я обережно...

Мікос Фасулаті знову махнув над головою картатою косинкою, яку він носив, як портові вантажники чи корабельні кочегари.

Батько і син до болю в очах дивляться на верхівку скелі, чи немає звідти сигналу-відповіді?

Ні, немає.

Мікос махає ще й ще, нехтуючи обережністю, ризикуючи, що його сигнали може запримітити й вороже око.

— А що, як справді їх там побило?.. Такий наліт був, аж згадувати страшно.

— Не може всіх побити,— заперечує Костас,— хтось же та лишився. І вежа стоїть, не взяли її бомби.

— Висиплемо ще раз в'ятери,— пропонує Мікос.

Костас швидко-швидко перебирає мережі вправними, засмаглими до чорноти руками. Він лише в безрукавці та легких білих розкльощених штанях. На плечах і на грудях у нього грають, перекочуються тугі мускули. Мабуть, такі ж були у його прадавніх легендарних предків — воїнів Еллади.

В'ятери стеляться на воді, ділячи її на дрібненькі піняві квадратики, і поринають під вагою грузиків, а замість них лишаються коричневі корки, що весело підстрибують і витанцьовують на хвилях.

Якийсь час батько і син ловлять рибу, хоч не забувають поглядати й на вежу.

Несподівано Костас радить:

— А давай їм анкерок покажемо, щоб здогадалися.□Батько забув і про рибу.

— Ай справді!.. Як же це ми одразу не додумались? Ось зараз. Витягай в'ятери...

Він помітно повеселішав, став жвавіший, швидкий у роботі. Допомогає синові вибирати снасть. Риби було небагато, хоч упіймалося зо два десятки й досить-таки величезних кефалей та лобанів. Рибу кидали просто під ноги на дно баркаса, і вона там в'юнко підстрибувала, розбризкуючи в усі боки срібні скалочки луски.

Мікос підняв дерев'яну бочечку, спершу сидячи, потім звівся на ноги, щоб його було краще видно.

Але знову вежа не озвалася.

* * *

Левко Пилипович усе ще не наважувався відповісти баркасові, хоч бачив, що Мікос Фасулаті робить усе можливе в його становищі, щоб привернути до себе увагу.

Знову баркас ходив туди й сюди, та чимдалі ставало ясніше, що не заради риби. Інше було в Мікоса на меті. І коли він підняв над головою анкерок, Левко Пилипович сказав Андрійкові:

— Вони хочуть передати нам воду.

— Як же це можна зробити? — Очі в хлопчика засвітилися надією. Він уже давно не напивався вдосталь, а зараз, коли побачив той анкерок і уявив собі, що він повний холодної, свіжої води, відчув нестерпну, пекучу спрагу.— Придумай щось, тату. У нас же буде вода...

— Зміни на вахті Грицька, а він хай швиденько йде сюди. Щось придумаємо...

І поки змінювалася вахта, Левко Пилипович вийшов на видне місце і помахав Мікосові хустиною, підкликаючи його до скелі.

* * *

— Глянь, глянь! Вони озвалися! — вигукнув Костас.□Так, над самим урвищем виднілася людська постать.

— Хто це з них? — жадібно вдивлявся Костас. Йому так хотілося хоч здалеку глянути на свого вчителя, на Грицька, з яким разом учився в школі, на Андрійка — отого невгомного бешкетника, що отаманував над хлопчиками всієї вулиці.

Найменше він знав Василя, бо той давно, ще юнаком, виїхав із селища, але й на нього кортіло подивитись. Зрештою, бажав просто пересвідчитися, що це — саме вони, а не хтось інший.

— Не впізнати звідси, далеко.

Мікос уже гнав баркаса до скелі. Тепер він пустив мотор на всю потужність, і вітер бив рибалці в груди, в обличчя так, що аж очі взялися сльозою, обвіював гаряче чоло й ворухив чорними кучерями нічим не покритої голови.

Тримаючись однією рукою за стерно, другою він показував то вгору, то вниз, аби на скелі зрозуміли, що треба спустити віршовку, чи трос, а вже вони з Костасом швиденько прив'яжуть анкерок і вузлик із харчами. Добре ж, як у них знайдеться, що спустити... Та, мабуть же, щось придумують. Умілий і на шило рибу ловить!

Постать на скелі зникла, але незабаром з'явилася знов, і тепер уже Мікос і Костас упізнали в ній учителя. А до нього підійшов ще хтось... По тому, як він припадав на ліву ногу, легко було догадатися, що то — Грицько.

Біля самої скелі Мікос заглушив мотора і звелів Костасові сісти на весла. Причаїлися під скелею. Настали найтривожніші хвилини...

Чекали мовчки. І обоє шастали очима по стрімкій, зубцюватій скелі, щоб не прогавити місце, де спустять трос. А тим часом поглядали й на мисок, чи не вирине звідти ворожий катер? Хто знає, чи повірили фашисти Мікосу Фасулаті, а чи випробують його?.. А може, уже й зараз стежать за кожним його рухом?

Ой, як же лячно було Мікосу Фасулаті!

І як довго тягнуться оті хвилини, поки ждеш!..

А може, Левко Пилипович не зрозумів його? Тоді навіщо було підкликати баркас? Навіщо було з'являтися на скелі? Не відповідали б — та на цьому й скінчилося...

Тобто як це — "скінчилося"? А як же вони житимуть без харчів та води? Ні, однак треба було б щось придумати. Та й він, Мікос, не всидів би спокійно дома склавши руки. Який там уже спокій, коли свої люди в біді! Та ще й які люди! З власної волі пішли на смертельний ризик, а тим часом он уже скільки лиха гітлерівцям заподіяли. Справжню Ейну ведуть з Гюнтером Бахманом...

Але чому ж так довго нічого не чути згори? Хіба вони не розуміють, як небезпечно отут стирчати?..

Може, ще раз одійти на якусь відстань та показати їм, що він жде, жде!..

І раптом Мікос аж затремтів. Високо над головами загойдався трос. Він опускався все нижче й нижче, а Мікос увесь час повторював пересохлими від хвилювання губами:

— Швидше ж бо, швидше...

Нарешті кінець троса опинився перед очима, і аж тоді побачили, що до нього щось прив'язано, коробочку якусь, чи що... Жадібними пальцями схопив ту невідому річ Мікос. Звичайна собі коробочка з-під галет, а в ній аркушик паперу — записка.

— Читай, читай швиденько! Що вони просять?

— Вони нічого не просять,— відповів Костас, глянувши в той папірець.— Вони дякують. Ось... "Велике вам спасибі. Ніколи не забудемо вашого подвигу".

— Подвигу? — Мікос здивовано дивився на сина.— Який же це подвиг?.. Вони справжні герої!

Він навіть забув, що треба квапитись, так був вражений запискою Левка Пилиповича. Але спохватився:

— Прив'язуй анкерок. Тугіше, щоб не відірвався... Давай я, морським вузлом. Намертво. А зверху оцей ворочок з харчами й запискою...

Мікос працював гарячково, важко дихав, наче то була робота, зв'язана з 'великим фізичним зусиллям.

А Костас навіть не звернув уваги на те, що батько мимоволі образив його, не довіривши прив'язати передачу, бо і сам він умів в'язати морські вузли не гірше за батька.

Хоч підпису під тими кількома словами в записці й не було, Костас добре знав той почерк, якийсь м'який, округло-довгастий, але водночас і твердо чіткий. Тим почерком Левко Пилипович робив помітки та виправлення у Костасових зошитах, ставив п'ятірки, коли робота вже справді на це заслуговувала, і безжально виводив двійки, коли на те були незаперечні підстави. Він був суворим і добрим учителем. Не добреньким, якого можна було розжалобити, а саме добрим непідкупною і справедливою добротою...

Костас ніколи не ображався на нього, навпаки, приглядався, дослухавсь — хлопцеві хотілося бути схожим на свого вчителя. Цей папірець, який він тримає у руці, ніби ще дихає теплом учительових рук, і Костас ховає його до кишені морської курточки, що лежить у баркасі.

Мікос Фасулаті вузлуватою рукою, такою ж міцною, як і морські вузли, що він їх так уміло й надійно в'яже, смикнув тричі за трос — подав знак, щоб тягли. І хоч знав, що ніхто його там, на скелі, не почує, мовив по-морському:

— Віра!..

Дерев'яна бочечка з холодною джерельною водою і парусиновий ворочок з харчами попливли вгору. Батько і син проводжали свою передачу очима, забувши про все на світі. А коли вона зникла на скелі і стало цілком ясно, що тепер уже неодмінно потрапить до рук мешканців вежі, Мікос Фасулаті полегшено зітхнув.

— Слава богу...

І тут наче його підмінили: враз повеселілими й помолоділими та ще й якимись задерикуватими очима підморгнув Костасові, голосно сказав:

— Ну вже ж і половимо ми з тобою риби, синку! Готуй в'ятери, висиплемо.

Мотор завівся легко й теж загомонів весело, на повний голос. Баркас кинувся на хвилю, прудко взяв її і занурився носом у сріблясте шумовиння, яке сам же і збив.

Не говорили батько і син між собою про те, що сталося. Надто переповнювало їх щастя, щоб говорити. Та й слів не знайшлося б. Ту шалену, бурхливу радість можна було висловити тільки напруженими рухами, працею, фізичним зусиллям, таким, щоб аж м'язи боліли, щоб аж тріщало сухожилля! Може, людина саме тому й кидається у шалений, розвихрений, нестримний танок, що їй бракує слів для виявлення радості? В

такому щасливому напівсп'янінні були зараз батько і син Фасулаті.

Вони зробили один захід, другий, обоє стали мокрі, але розкидали в'ятери й витягали, розкидали й витягали...

Їм іще й щастило. Риба ловилася велика, і її вже було півбаркаса.

Тільки коли поверталися з лову, сиділи тихі й стомлені і знову поглядали на вежу, вже як на свою рідну, з якою вони зв'язані не лише тим, що передали засилку, а значно більшим — одними думками, одним прагненням, одними діями в боротьбі проти фашистських окупантів. І Мікос не втримався, щоб не сказати хоч кілька слів:

— А все-таки ми обдурили гітлерівців!

— Ще й як! — радо відгукнувся Костас. — Вони на березі перекрили всі входи, а ми знайшли, як з моря...

Тільки надалі будемо обережніші, щоб не пронюхали.

— Авжеж. Тепер уже нам не треба домовлятися з вежею. □ Як прийдемо в море, вони вже й знатимуть. Та й трос загідь можна спустити.

Біля причалу вартував німець. Побачивши, скільки у баркасі риби, він вдоволено зареготав і захитав головою:

— Гут... гут...

— Бери свою пайку, Фріце, — цього разу ніскільки не шкодуючи риби, сказав Мікос і сам заходився наповнювати величезного кошеля, до якого скидали окупантам рибу після кожного улову.

— Варум Фріц? — запитав німець. — Їх бін Ганц.

— Ганц то й Ганц, хай тобі трясця...

Німець тих слів, звісно, не втямив і продовжував скалити зуби у задоволеній посмішці та хвалити Мікоса за добрий улов.

10

Левко Пилипович прочитав записку, яку одразу ж знайшов у мішечку серед продуктів.

"Всі сухопутні шляхи до вас фашисти перекрили, тому й не зміг виконати обіцянку своєчасно, — говорилося в ній. — Комендант поставив солдатів навіть на тій потаємній стежині, якою я пробирався. Передачі намагатимемося доставляти тільки з моря. Стежте за нами і швидко відсигналюйте, як тільки подамо знак..."

Тепер Левко Пилипович картав себе в думці: "Як же я міг запідозрити Мікоса Фасулаті у зраді? І як одразу не здогадався, що не заради риби вийшов він у море, а, головне, заради того, щоб передати воду та продукти?.. Звісно, фашисти теж не дурні, колись же вони повинні були повністю блокувати вежу. Вони добре знають, що зі скелі у воду не стрибнеш, відступати звідси можна тільки сухопуттям. Отож і відрізали вежу од усього світу, вирішили тримати нас на безхліб'ї та безводді, щоб ми померли голодною смертю, якщо не здамося на їхню милість. А Мікос Фасулаті знайшов, як їх обдурити, хоч і пішов на неймовірний ризик... Так, це справді неабиякий ризик, — думав

далі Левко Пилипович.— Мікос кожної хвилини міг бути схоплений і тоді... Страшно навіть подумати, що було б тоді. Звісно, добре розумів це й сам Мікос, знав, на що йде, а все-таки ні перед чим не зупинився. Ось такі вони і є, наші люди..."_

Левко Пилипович разом із Грицьком, хоч і з великими труднощами, витягає на скелю все те, що причепили до троса рибалки. А баркас знову ганяв по морю та ловив рибу, наче нічого й не сталося. Згодом попрямував до бухти і зник між скелями, беручи напрям до рибальського причалу. Самого причалу з вежі не було видно. Його ховали нагромадження будинків та густі дерева, що зависли своїми кронами і над тими будинками, і над самою водою, як темно-зелені хмари.

А тим часом Левко Пилипович розглядав одержані скарби. Найкоштовнішим скарбом, звісно, була вода.

Вже два тижні, як Левко Пилипович посадив і себе, і своїх синів на голодний водяний пайок. Та й не дивно: водою надовго не запасешся. Було набрано її в наглухо закупорені бідони, в каністри. Щоб вода довше зберігалася, в самій вежі видовбали для неї глибокі ями, в яких завжди холодно й вогкувато.

Але час минав, і води ставало все менше й менше. Порожні бідони й каністри стояли вряд уже не в ямах, а в глухому закутку, щоб не потрапляли на очі й не нагадували про своє призначення. А пити поклали в день лише по кухлику. Тільки Андрійка іноді присилювали до зайвого ковтка, хоч він і відмовлявся, не бажаючи бути винятком серед усіх.

Пробували докопатися до води то в одному, то в іншому місці, але хіба знайдеш її на оцій скелястій сухій горі? Тут навіть стійкі чагарники не тримають до осені свого хирлявого листа, гублять його в серпні. А потім ждуть-ждуть, щоб осінніми дощами погамувати спрагу та й заснути тихим сном до весни.

Ждали дощу і мешканці вежі. Навіть загодя видовбали у кам'янистому ґрунті жолобки, щоб по них стікала вода. Та липень видався сухий. У білому, вицвілому і наче мертвому небі не плавала жодна хмаринка. Зате люто палило сонце, нагріваючи каміння і всю землю так, що до них не можна було приторкнутися рукою. Дихалося важко, як у печі, пересихали й тріскалися губи, пересихали навіть легені...

Левко Пилипович налив з анкерка великий кухоль холодної води, сам поніс Андрійкові на вогневу точку.

— Напийся, синку. Вдосталь напийся. Ти такої води давно вже не куштував... Ми з Грицьком уже досхочу напилися.

Це була батькова хитрість, бо собі й Грицькові він дозволив випити значно менше. Але Андрійко повірив батькові (адже даремно він такий бадьорий, навіть веселий став) і жадібно припав потрісканими губами до вінця кухля.

Хлопець пив великими ковтками, заплющивши очі, не дихаючи, закинувши голову назад. Він просто-таки вливав у себе воду, відчуваючи її кожною клітинкою змученого спрагою тіла. Вода холодила й оживляла його губи, горло, груди, наснажуючи все його єство новою силою, якої він давно вже в собі не відчував. Відірвався на мить од кухля, бо нічим стало дихати, глянув на батька трохи почервонілими від натуги очима і знову

пив, тримаючи кухоль обома руками, що трохи дрижали.

— Ну як, легше стало? — батько дивився на сина справді радісно, наче частував його не звичайною водою, а ніколи досі не баченими ласощами.

— На все життя напився! — видихнув Андрійко.

— Ну, чому ж на все життя? Ось скоро наші поженуть фашистів від Севастополя, виб'ють і з нашого селища, ми спустимося вниз і знову заживемо, як раніш. І тоді — пий воду! Скільки хочеш пий! Купайся в ній!.. Здорово буде? Га?

— Ще й як здорово! — охоче згодився Андрійко, бо й сам інакше не мислив. Не можуть же німці бути тут довго. Ну, пощастило їм загарбати шматок нашої землі, ну, дійшли аж сюди, але однак їм не жити. Такого не може бути, щоб на нашій землі якісь чужинці, якісь зайди хазяйнували!.. — Ми їх, тату, ще так потуримо, що вони і в своєму Берліні боятимуться оглянутись!..

"Воїне мій любий, мій рідний! — подумав Левко Пилипович. — Може, я й недобре зробив, що взяв тебе з собою в цю ве-ЖУ> У це пекло, на смертельний герць з ворогами. Може, краще було б, коли б ти виїхав разом з іншими школярами під наглядом старенького турботливого директора школи?.. А може, й навпаки, добре, що ти тут. Ця війна не пройде для тебе стороною. Ти на власні очі побачив фашистів, знаєш, які вони, сам знищуєш їх, як можеш, і це закарбується у твоєму серці на все життя. І твоя земля стане для тебе ще ріднішою, бо ти її захищав. А сам ти зростатимеш не якимось там пустоцвітом, а людиною загартованою, цілеспрямованою, людиною з великою метою..."

— Тепер чатуй, Андрійку. Пильно дивись довкола, бо сам знаєш, які вони підступні.

— Єсть, чатувати! — відповів хлопець по-морському й навіщось застібнув єдиного, що лишився, гудзика на сірій, вицвілій і в багатьох місцях подертій сорочині та ближче до себе підсунув дві гранати й гвинтівку.

Поки Левко Пилипович повернувся до вежі, Грицько розіклав на купки все, що було в парусиновому ворочку.

А було тут усе-таки немало, якщо врахувати, що мешканці вежі останнім часом перебивалися самими сухарями. Свіжа хлібина ще пахла теплом черені, чотири пачки морських галет, два десятки сушених бичків, з кілограм грудкового цукру й кілька чудових запашних червонобоких яблук, якими не раз Марія частувала вчителя, коли він заходив до Мікоса Фасулаті в гості.

— Мабуть же, самі голодують, а бач — передали. Та ще й з яким ризиком, — задумливо сказав Левко Пилипович. — Ні, таких людей не зламаєш... Он Севастополь не можуть узяти. Тристатисячну армію кинув Гітлер, а не можуть...

Він помовчав трохи і несподівано запитав, ніби на уроці:

— А скажи, з якою армією ішов на Росію Наполеон?

— Шістсот тисяч, — не задумуючись відповів Грицько. — Ми ж учили, знаю.

— Так ото тепер і подумай: на всю Росію — шістсот тисяч, а тут лише під Севастополем — триста! А взяти не можуть. Перемолочують наші гітлерівську армію на половину. Он які в нас люди!.. Ти оце все заховай, — показав він на продукти, — а я полежу

трохи. Відпочити хочеться.

Після пережитого у нього справді був вигляд дуже стомленої людини. Опустилися вже немолоді плечі, глибші пролягли борозни біля куточків губ під сивими вусами, що були довгі, як у кобзаря, і робили його старішим. Пригасли й очі, завжди жваві, пильні й допитливі.

— Авжеж, відпочинь, тату. Майже всю ніч вахту стояв. Звісно, важко.

Оте чергування в укритті на схилі гори у них називалося "стояти вахту", як на кораблі, і цей термін вносив у їхнє життя певну військову атмосферу і військову суворість та чіткість, хоч тут у першу чергу діяли чисто родинні стосунки і родинна підлеглисть: сини беззаперечно слухалися батька.

Грицько знав, що за годину вже треба буде вмикати рацію, і так само добре знав, що батько не проспить. Хоч би там що, а рація буде ввімкнена вчасно.

Власне, з цієї рації все й почалося...

* * *

...Коли гітлерівці прорвали нашу оборону на Перекопі і розлилися мутними річищами в трьох напрямках — на Керч, Євпаторію і Севастополь,— стало ясно, що їх не стримати на голих рівнинах північного і середнього Криму. Надто вже великими силами йдуть. Суне багато бойової техніки.

Ось тоді й вирішено було лишити у ворожому тилу диверсійні групи та спостережні пункти, які б інформували наше командування по радіо про пересування живої сили й техніки, про рух ворожих суден по морю.

Безпосередньо з командуванням радянських військ Левко Пилипович не був зв'язаний, його викликав до себе секретар райкому партії. Коротка розмова відбулася під гуркіт канонади, що швидко наближалася. Заклеєні хрест-навхрест паперовими стрічками вікна без кінця дзвеніли тонко й жалібно. Повітря було насичене гаром і димом, що їх приносив вітер з місця боїв.

— Тебе в армію не взяли за віком, сам знаєш,— сказав Левкові Пилиповичу секретар райкому. — Але ти комуніст і не можеш стояти осторонь цієї війни.

— Я це розумію і прошу кудись мене призначити.

— Ти викладав у школі математику і фізику, керував гуртком радіоаматорів-короткохвильовиків, добре знаєш радіо.

— Добре знаю. Але що мені робити?

— Зараз скажу... Підбери собі двох-трьох надійних хлопців і засядеш з ними он в отій вежі. Якщо сюди прийдуть фашисти, ти вже мусиш бути там... Завдання: передавати по радіо все, що ти вважатимеш за потрібне,— про обстановку отут, у тилу, про ворожі кораблі, які проходять мимо на Севастополь і з Севастополя; словом, тобі видніше буде, що саме передавати.

— Але ж якщо насправді фашисти прийдуть сюди, то й вони зацікавляться вежею. Їм вона теж стане потрібна як спостережний пункт. Дуже вже заманлива висота.

— Вірно. Було б дивно, якби не зацікавилися. Немає сумніву, що вони

намагатимуться захопити вежу. Щоб не захопили, ти одержиш зброю — ручні кулемети, гвинтівки, патрони, гранати, пляшки з запалювальною рідиною. Наші бійці такими пляшками добре навчилися підпалювати танки, але ними можна й по живій силі бити. Добре було б ще й міномет, та де його взяти?.. Харчами та водою, звісно, теж забезпечимо. Тільки хлопців підбери добрих, щоб не скигліїв якихось там...

— Вважай, що хлопців я вже підібрав,— спокійно й несподівано для секретаря райкому сказав Левко Пилипович.

— Кого ж так швидко? — звів той густі брови.

— Моїх синів. Василя, Грицька та Андрія.

Коли б секретар райкому не знав Левка Пилиповича, то, може, навіть накричав би на нього за такий, здавалося б, легковажний підхід до вирішення відповідальної справи. Але накричати на літню, всіма шановану людину він не міг, а тільки запитав:

— Василь, здається, недавно приїхав до тебе з Кривого Рогу?.. У відпустку?

— Еге ж, у гості. Тут його й застукала війна.

— Грицько, пробач, з фізичною вадою?

— Так, він кульгає. Ти знаєш, звідки це взялося.

— А твоєму Андрійкові лише дванадцять?

— Тринадцятий, це правда.

— Ну і що ж ти на все оце скажеш?

— Скажу, звісно... Василь — комуніст, як і ми з тобою, гірник, людина доброго гарту, не з тих, що від труднощів за спину інших ховаються. Грицько — комсомолец і теж хлопець такий, що уміє боротися з штормами не тільки на морі. Ну, а найменший, Андрійко — піонер, якщо ще й не знає, чому хліб-сіль, то біля нас, дорослих, притреться. Та він у мене бідовий хлопчина,— усміхнувся Левко Пилипович.— Словом, скажу тобі так: вони — мої сини, і я за них поручусь, як за себе.

— А якщо доведеться відбивати ворожі атаки?.. Ти ж сам сказав, що тією вежею і фашисти зацікавляться.

— Відіб'ємо. Нам тільки боєприпасу більше.

— Так, боєприпасів треба якнайбільше,— підтвердив секретар райкому і вже нічого не сказав Левкові Пилиповичу про його синів, і нічого не спитав.

Обговорили, коли і як доставити все необхідне на вежу, визначили, коли Левко Пилипович зі своїми синами повинен зникнути з селища, щоб ніхто ні про що не довідався заздалегідь і щоб не знали, хто у вежі і з якої кількості людей складається її гарнізон.

На прощання секретар райкому сказав:

— Позивні, шифр і час роботи рації одержиш додатково... Тримайся до кінця, Левку Пилиповичу. Розумію, на що йдеш. Бажаю тобі успіху.

І вони міцно потиснули один одному руки.

* * *

Незважаючи на те, що гітлерівські війська підійшли до Севастополя, що там, під

стінами чорноморської столиці, точилися тяжкі, запеклі бої, радіозв'язок між вежею і Великою землею не порушувався.

Кому саме передавав Левко Пилипович і хто йому відповідав, він не знав. Вистукував радіотелеграфним ключем "морзянку", сповіщав про ворожі торпедні катери, які зробили для себе стоянкою бухту в селищі, про те, що в портових майстернях гітлерівці ремонтують свої розбиті танки (внаслідок цього налетіли радянські бомбардувальники на майстерню і розстрошили її вщент, сталося це на другий день після передачі), коли і в якому напрямку пройшов ворожий корабель чи група кораблів. На всі ці передачі одержував коротку зашифровану відповідь: "Прийнято". А іноді той невідомий радист передавав ще й дві літери: "СБ", що мовою радіозв'язківців означало "Спасибі".

Потім радіозв'язок обірвався.

Левко Пилипович стукав і стукав ключем, просячи обізватися на його позивні, але ніхто так і не відгукнувся. Це сталося серед дня. Вдень радіоприйом взагалі гірший, багато перешкод. Тріскотнява в навушниках, розряди. Тому не дуже й стурбувалися, вирішили, що просто-напросто не почули відповіді.

Але не озвався радист з Великої землі і вночі. Промовчав він на одчайдушне вистукування Левка Пилиповича і наступного ранку. Тоді остаточно переконалися, що зв'язок втрачено. Правда, Левко Пилипович ніяк не хотів змиритися з тим, що сталося:

— Може, у нас батареї сіли? Спробуймо поміняти. □Змінили батареї, поставили запасні. Прилади, як і до цього,

показували, що радіоапаратура працює бездоганно. Але відповіді на позивні вежі не було.

Тоді Левко Пилипович зібрав синів на коротку раду.

— Ви знаєте, що сталося. Лишилися ми без радіозв'язку. Тепер ми вже не можемо допомагати нашій армії радіоповідомленнями. А самі відрізані од Великої землі. Що будемо робити далі?

— Будемо воювати проти фашистів, тату,— відповів найстарший, Василь.— Цього шматочка землі, який ми обороняємо, фашисти не захопили досі і не захоплять. Не дамо.

Молодші брати підтримали його:

— Якщо треба буде, то помремо під стінами цієї вежі, а не дамо.

— Іншого від вас і не чекав,— сказав батько.— З радіозв'язком усе-таки легше було. Вважай, живий голос щодня. Вони — нам, ми — їм... А тепер доведеться воювати самотужки.

— Хоч і самотужки, але теж разом з ними,— докинув свого голосу Андрійко.

— Разом, це правда,— тепло глянув на хлопчика батько.— До того ж ми таки у вигіднішому становищі, ніж німці. Танки їхні сюди не видеруться, це — як два по два чотири, бо круто дуже. А гарматами?.. Ну, що ж, хай б'ють. Нашу фортецю не так легко взяти гарматою, пробували вже... От тільки з харчами та з водою у нас тугувато. Що ж,

уріжемо пайок, іншого виходу немає. Підтягнемо животи... А тим часом, може ж таки, й з Великої землі обізвуться. Позивні ж їм відомі, як і нам, шифр теж відомий...

Левко Пилипович говорив це не для того, щоб заспокоїти синів. Він таки справді вірив, що з'язок відновиться. Тому незмінно день у день у визначений час сідав до апаратури і вистукував повідомлення. Адже може бути й таке, що його чують, а не мають змоги відповісти.

* * *

Тож і тепер, полежавши та подрімавши якусь годинку на дерев'яному тапчані, він схопився, підсів до рації, осідлав голову навушниками і заходився передавати чергове повідомлення про два ворожих підводних човни, які, виринувши з води, якийсь час постояли проти вежі, а потім у надводному положенні пішли в напрямку Севастополя.

Грицько вже став на вахту замість Андрійка. Хлопець устиг поїсти свіжого хліба з яблуком, ковтнув ще трохи водички і тепер сидів поруч з татом, стежив за його рукою, що вистукувала крапки й тире, і німів у нерухомості, коли тато, облишивши радіотелеграфного ключа, притискав до вух чорні круглі черепашки навушників.

Андрійко вже й сам умів приймати та передавати азбукою Морзе. Адже в них у вежі був і "вільний" час. Тоді вони читали книжки (Левко Пилипович захопив десяток), а найчастіше вчилися приймати та передавати на слух. Мало що може трапитися, треба, щоб кожен умів у потрібну хвилину замінити тата.

Найлегше ця наука давалась Андрійкові. Він так захопився нею, що навіть змайстрував собі дерев'яного ключа і часто, відстоюючи вахту, вигадував якийсь текст і з пам'яті вистукував його, тренуючи руку та мозок.

Тепер, стежачи за татовою роботою, хлопець вільно читав усі цифри та літери шифру по стуку ключа, а коли в навушниках чувся писк "морзянки", його чіпка пам'ять без запису запам'ятовувала цілі колонки тексту.

Батько знав про неабияку синову здібність читати "морзянку" і тому повернув одне "вухо" мембраною до хлопця, щоб і йому було чути. А сам тим часом крутив лімби і верньєри приймача, дослухаючись до найтоншого, найтихшого писку далеких станцій та намагаючись спіймати серед них ту, яка йому потрібна.

Час зв'язку минув, але ніхто не озвався, ніхто не відповів і цього разу.

Тоді Левко Пилипович переключив приймача на "Останні вісті". З них дізналися, що гітлерівці просунулись до Севастополя ще ближче і після упертих, кривавих боїв захопили село Нижній Чоргун та вийшли на правий берег річки Чорної.

11

Ще двічі Мікос Фасулаті виходив у море одинаком. Але не помітно було, щоб він мав намір щось передати мешканцям вежі. Баркас його ніби навмисне борознив море якнайдалі від цієї скелі.

Андрійкові кортіло чим-небудь нагадати про себе, хоч знак рукою подати. Але батько суворо наказав нічим себе не виявляти, а тільки сидіти й стежити, чи не подасть

якогось знаку сам Фасулаті.

Андрійко вже так вглядався, що аж в очах починало рябіти, але марно. Не звертаючи ніякої уваги на вежу, баркас щоразу зникав у лабіринті проходу до бухти, і море лишалося пустельним. Воно ліниво ворушило пологими хвилями, ніби сонний велетенський плечима, і вигрівало їх під палючим липневим сонцем.

— Це неспроста,— казав тато.— Видно, за Мікосом стежать. Мабуть, він уже догадався, що в них на приміті, і відводить їм очі... Що ж, почекаємо, подивимося, що далі буде.

Жаль, що нам звідси не видно рибальського причалу,— поскаржився Грицько,— воно б, може, щось ясніше стало.

— А давайте, я спущуся нижче, он до того виступу,— запропонував Андрійко.— Звідти весь причал видно як на долоні.

— Не вигадуй! — суворо глянув на нього батько.— Не встигнеш огледітись, як знизу підстрелять. Ти гадаєш, навіщо їх там поставлено? Щоб гав ловили? Вони тільки й чекають, щоб хтось із нас їм на очі показався.

— Та я ж не зараз хочу, а як почне сутеніти.

— Увечері тим паче не смій. Небезпечно.

"Звісно,— думав Левко Пилипович,— воно й добре було б глянути, що там робиться, але як можна заради цього ризикувати Андрійком? Коли з ним що станеться, то вже буде аж надто велика жертва, непоправне горе. Ще від недавнього не зажила рана в серці. Та чи й заживе коли..."

Андрійко наполягав з хлоп'ячою впертістю:

— Ти не бійся, тату. Я на тому виступі ого скільки разів бував. Ми з хлопцями як купалися, то навіть у море з нього стрибали.

— То було тоді, а це — тепер...— знову заперечив Левко Пилипович,, а про себе подумав: "Невже й справді стрибали з такої висоти? От бісенята! А я й не знав, геть заборонив би... І ніколи ж не признавався раніше!"

"То було тоді, а це — тепер..."

Великий зміст уклав Левко Пилипович у ці прості слова.

Тоді був мирний час і ніщо вам, малюкам, не загрожувало. Грайтеся, розважайтесь, як вам хочеться, шукайте собі пригод та веселощів, аби якихось дурниць не накоїли ("Як ото зі скелі стрибати!.. Ну й додумалися ж!"). А тепер війна. На кожному кроці тебе підстерігає несподівана, а, може, й смертельна небезпека. Он внизу причаїлись і, мов гаддя, снують серед каміння гітлерівські бандити, чатують на кожен твій рух, кожен звук і кожен шурхіт на скелі...

Тоді тебе, Андрійку, було вчасно й добре нагодовано, вчасно покладено спати, про тебе піклувалися дбайливі материнські руки і був ти дужий та спритний. А тепер он щоки твої позападали, тіло висохло від щоденного недоїдання та спраги...

Якщо навіть фашисти тебе не помітять на тій скелі, то ненароком можеш сам собі смерть заподіяти. Раптом посковзнуться ноги на крутосхилі, а ти слабенькими руками і не втримаєшся...

Ні, Андрійку, нізащо не пушу тебе туди, бо не можу навіть уявити, як би я міг залишитись без тебе...

І Левко Пилипович, щоб далі навіть не розмовляти про Андрійкову затію, повернувся й пішов, наказавши хлопцям пильно стежити за пониззям.

* * *

Хлопці якийсь час мовчки й зосереджено дивилися вниз, на селище. Нічого нового вони там не побачили, ніщо особливе не привернуло їхньої уваги. І, як завжди, в хвилини такого відносного спокою, нагадали про себе голод та спрага. Щоб якось забути, Грицько повернув свої думки на інше:

— Тепер тато вже не дотримується колишнього розкладу вахти. І не згадує про розклад.

— А навіщо? — поважно, як дорослий, підтримав розмову Андрійко. — Вдень і так усе видно, а ось уночі, то й справді треба по двоє стояти.

— Будемо робити так, щоб ми більше були вдвох уночі, — порадив Грицько. — Важко татові, як-не-як — літа.

Обоє вони добре знали, що не тільки літа підкошують батькову силу, але не хотіли про це розмовляти, бо й самі відчували, як слабнуть від голоду, спраги та недосипання.

— Та він же такий, його ж не уловиш відпочити.

— Разом умовимо. Його берегти треба.

— Чуєш, ніби вітерець подув, — сказав Андрійко і звівся на ноги, аби пересвідчитися, що справді ворухнулося застоєне гаряче повітря.

— Коли б то, — з надією в голосі озвався Грицько.

* * *

Тим часом Левко Пилипович самотньо сидів на скелі, недалеко від Василевої могили, і снував нерадісні думки.

...Вчасно підтримав їх Мікос Фасулаті харчами та водою, але всього того щодня меншає. Знову довелося урізувати пайок. Знову в них голодом світяться очі і тремтять руки, коли пересохлі губи торкаються вінчика кухлика з кількома краплинами води на денці.

Щоправда, переходячи у вежу, Левко Пилипович таки надіявся на односельчан, вірив, що знайде, як спілкуватися з ними, і вони підтримають його в найтяжчу хвилину. Так би воно й було. Хіба вчинок Мікоса Фасулаті не є свідченням того? Але фашисти блокували вежу, відгородили, відрізали її від селища.

Надіявся Левко Пилипович ще й на інше — що гітлерівські орди довго в Криму не втримаються. А вийшло теж не так, як гадалося. Все ближче й ближче підходять вони до стін Севастополя, з кожним днем жорстокішими стають бої. Оборонці міста б'ються за кожен метр землі, дивуючи й захоплюючи своїм героїзмом увесь світ.

"Такими й нам треба бути, як севастопольці, — думає Левко Пилипович. — Мабуть же, і в них не вистачає харчів та води. І в них мало зброї та боєприпасів, а стоять,

стоять..."

Далеко внизу гомонить море. Воно вже не таке ліниво-сонне, як було досі. Воно ніби прокидається потроху і невдоволено бурмоче. Може, то його розбудила ота темногобока хмара, що з'явилася вранці на небосхилі.

Хмара не довго пливла по білому сухому небу. Вона зробила півколо і десь під обідню пору знову лягла на воду й ніби розтанула в ній. Від неї війнуло вологою, свіжим вітерцем, і море заворушилося, мовби ожило, покотило веселі хвильки та гучніше захлюпало біля скелястого берега.

Поки Левко Пилипович сидів та думав свою гірку думу, хмара знову виткнулася з-за обрію, але тепер вона була вже не одна. За нею чередою попливли купи хмар. Вони густішали, тугішали, зливалися одна з одною, змінювали свої форми, вимальовуючись то величезним драконом із задраним хвостом, то кораблем з розкриленими парусами, то Прометеєм, розп'ятим богами на вічні муки... Чого тільки не побачиш у хмарах, якщо в тебе є час постежити за ними та ще коли ти маєш хоч трохи фантазії!

Левко Пилипович спостерігає ті дивовижні забавки природи, але вони зараз найменше його цікавлять. Його радує те, що хмарами затягло вже півнеба, і він жде від них звичайного дощу. Може ж, таки піде дощ... Тоді буде вода. Багато води. Нею можна наповнити всі порожні бідони й каністри. Андрійко знову напився б досхочу. І всі вони пили б, скільки хотіли. Скупалися б під дощем. І до них повернулася б сила. А вона ж їм зараз така потрібна, така потрібна!..

У плюскіт моря вплелися ще якісь звуки.

Левко Пилипович насторожено глянув туди-сюди і не повірив своїм очам: на виході з бухти гойдалися баркаси. Виходить, комендант дозволив усім суднам ловити рибу!

А чи є серед них баркас Мікоса Фасулаті?

Притулив бінокля до очей... Так, є. Отже, з ним усе гаразд. Фашисти не дізналися, що він передав харчі та воду.

Але цього разу на якусь передачу сподіватися, звісно, не можна. Напевне, в одному з баркасів десь там сидить і представник фашистської влади.

Левко Пилипович переводив бінокля з одного суденця на інше. Поки баркаси були недалеко від берега, упізнавав рибалок. Он — Сергій Пшенишний із своєю дружиною. Вона завжди ходить з ним на лови. Міцна, дебела жінка, силою перед чоловіком не поступиться. Он — Іван Москалець, он — Петро Левада, он — Яків Холмогоров... Дивно: наглядача нібито немає. Невже комендант випустив баркаси без свого ока?..

Бригада попрямувала вздовж берега і висипала в'ятери.

Хмари все дружніше облягали небо. Сонце ледь угадувалося, воно розповзлося на тлі важкої темно-сизої запони холодною безформною плямою. Вітер став тугий і пружний. По морю побігли вже не поодинокі білі бурунці, а круті сердиті хвилі такого ж кольору, як і захмарене небо,— темно-сизого.

"Можна чекати шторму,— подумав Левко Пилипович.— А якщо розгуляється шторм, то нічого й сподіватися, щоб найближчим часом Мікосу Фасулаті пощастило ще раз передати харчі та воду... Добре, коли шторм з дощем, тоді обійдемося, перебі'ємося.

А якщо сухий шторм? І такі ж бувають на морі — висять хмари, вигарцьовує море, висвистує вітер, а дощу — ні краплини... Он воно як виходить: надієшся на краще, а йдеться на гірше. Навіть сили природи стають на перешкоді".

Далеко пішли рибалки. Тепер уже і в бінокль не розрізниш ні їхніх облич, ні баркасів. Гойдаються лише чорні силуетики, підстрибують на хвилях, то підіймаються, то опускаються, то сходяться, то розходяться. Їм, звісно, зараз і діла немає до того, хто на скелі у вежі і що тут зараз робиться. Їм аби тільки риба вловилася, бо дома ж — сім'ї, а їсти щось треба.

З давніх-давен селище годується рибою. Іншого промислу немає. Хіба ото ще виноградники, але їх мало. То — на любителя. Хочеш — розводь, а не хочеш — не треба, ніхто тебе не примусить. А риба — ремесло надійне. Її можна і насолити, і накоптити, і засушити. На це в селищі всі майстри, від малого до старого.

"Еге ж, їм зараз не до нас,— зі смутком у серці думав Левко Пилипович.— Тільки, може, Мікос та Костас поглядають на скелю, але вони зараз безсилі щось зробити..."

* * *

Не думав і не здогадувався Левко Пилипович, що про них знають уже не тільки Мікос, Костас та Марія.

Від хати до хати, як найбільшу, найсвятішу таємницю, передавали з уст в уста, що у вежі засів учитель із синами. Так-так, той самий учитель, що навчав їхніх дітей. Той, який завжди до кожного жителя селища ставився з повагою та ласкою. Той, з яким можна було просто поговорити і у важливому ділі порадитися...

Уже не тільки сім'я Фасулаті, а й інші готували передачу для вежі.

І перед тим як цього разу вийти в море, між Мікосом і його другом Сергієм Пшенишним відбулася дуже важлива розмова.

— Тепер, Мікосе, тебе одного в море німці навряд чи пускатимуть. Треба діяти разом,— сказав Пшенишний.

— Що ж будемо робити? — скрушно похитав головою Мікос.— Якщо я затримаюся, фашисти одразу помітять, що один баркас не повернувся до причалу.

— Так і помітять! — посміхнувся Пшенишний.— Хіба ти забув, що я бригадир?— Ну й що з того? Очі ти їм зав'яжеш, чи що?

— Зав'яжу не зав'яжу, а обдурити можна... Всі ми затримаємось у протоці, коли будемо вертати назад. А тим часом ти передаси все наготовлене... Тільки знак їм подай, щоб вони там швиденько. Ге-ге, це одному важко, а гуртом знайдемо, що і як робити,— додав Пшенишний.

— А по якій же причині ти затримаєш баркаси у протоці?

— Та по якій же ще? В'ятери висиплемо. Рибу ловимо та й край. Увесь прохід до бухти мережами пересиплемо. А захоче німець з бухти у море вийти, гвинтами в них заплутається.

— Це справді було добре придумано. І Мікос Фасулаті вже не мав сумніву, що все обійдеться гаразд.

* * *

Всього цього не знав Левко Пилипович. Однак і місця свого на скелі не залишав. Якась підсвідома надія ще змушувала його сидіти й стежити за рибалками, за морем, за хмарами, які клубочилися вже над головою.

"Якщо піде дощ, треба буде особливо уважно стежити за тими, що внизу стоять заслоном,— думав він.— Саме під час дощу вони й можуть підкрастися, сподіваючись, що тут пильність буде послаблена... Сам на вахту стану, а Грицько та Андрійко хай воду збирають. А потім, після дощу, суп зваримо з останньої порції консервів, щоб посьорбати гаряченького, бо зовсім уже охляли всі..."

Хмари затягли небо суцільною завісою. Море стало чорним і важким. По сухій траві, що стирчала окіл жовтими, мертвими стовбурцями, побіг тугий і вологий вітер. Трава зашелестіла, стовбурці загойдалися, вдарились одне об одне, викресшуючи тонкий, приглушений металевий дзвін.

Поряд з Левком Пилиповичем об суху землю вдарилася велика дощова краплина. Вона здійняла фонтанчик сірої куряви і загубилася в ній. Така ж велика краплина впала Левкові Пилиповичу на руку, і він злизав її язиком. Потім схопився, кинув швидкий погляд на баркаси, що наблизились до берега, і подався до хлопців.

Сини зустріли його радісно:

— Дощ, тату, дощ!.. Тепер у нас буде вода!

— Бачу, що дощ,— їхній радісний настрій передався і йому.— Ідіть до наших водозбірних споруджень. Зараз полле як з відра. Це вже точно!

Справді, не встигли хлопці пробігти й десяти-п'ятнадцяти кроків, як дощ припустив, залопотів по землі, по камінню, зашелестів по сухих травах.

Левко Пилипович зник у своїй схованці, накрив кулемет ряднинкою, переклав гранати так, щоб не мокли і кожную мить були під рукою. А тим часом не забував підставляти долоні під дощ та сьорбати спраглими губами холодну воду. Він одразу ж відчув себе свіжішим, наповненим новою силою...

От як лле! Хлопці зберуть чимало води, і тоді вже можна триматися. Сама природа пішла назустріч оборонцям вежі. Чигаєте, чигаєте отам унизу, ми ще й до вас доберемося. Виберемо зручний момент. Не одного з вас ще знайде наша куля!..

Дощ лив і лив. Уже рівчачками поміж камінням задзюркотіли струмки, і в Левка Пилиповича аж душа заболіла: як шкода, що стільки води пропадає даром!.. Він уже напився, потер водою обличчя, шию і груди, йому хотілося ще якось скористатися з цієї зливи, але не знав, як саме... Згадав, як у дитинстві разом з іншими хлопчачками в закочених по коліна штанятах стрибав на одній нозі в калюжах і приспівував:

Дощику, дощику, припусти

На бабині капусти!..

Тоді це були пустощі, дитяча забава, і хіба міг він знати, що прийде час, коли вода стане для нього питанням життя або смерті? Десь глибоко в грудях війнуло

дитинством, щось згадалося, щось промайнуло невловиме й неповторне, і Левко Пилипович раптом подумав: "Як же це давно було! Так давно, що й забуватися стало. Дитинство... Юність... Навчання... Робота... Повиростали діти... Довге життя пройдено..."

А кінчає він його отут, у вежі, у піднебессі, відірваний од людей і, може, забутий ними...

Але чому ж — забутий? Ніщо не забувається. Хіба ось він сам забуде те, що зробив для нього Мікос Фасулаті? Хіба люди не прийдуть до тієї могили, в якій вічним сном спить його Василь? Колись на ній, може, стоятиме ще й високий обеліск, що виднітиметься звідусюди, як маяк...

Несподівано біля нього наче з землі виріс Андрійко. Він забродився, змок від ніг до голови, густий чуб покрученими мокрими віхтиками лежав на лобі, сорочка прилипла до тіла — так і застудитися можна. Та не встиг Левко Пилипович зауважити це синові, як Андрійко схвильованим і задиханим голосом випалив:

— Мікос подає сигнал!

— Який сигнал? — спершу навіть не зрозумів Левко Пилипович. Він так заглибивсь у свої думки, що Андрійкове повідомлення прозвучало для нього справжньою несподіванкою.

— Той самий, що й тоді... Косинкою...

— Цього не може бути,— нахмутив покресленого зморшками лоба Левко Пилипович.— Ви відповіли йому?

— Ні, я оце прибіг, що робити?

— Лишайся тут... І на тобі мій сухий піджак. Скинь мокру сорочку. Стає холодно.

Вкрай схвильований, Левко Пилипович швидко пішов на скелю.

Дощ уже перешумів, але земля встигла напитися води, навіть в окремих місцях розкиснути, тому ноги сковзалися і йти було важко. На траві коштовними самоцвітами переливалися великі краплини. Хоч уже вечоріло, але в небі світлішало, хмари розступалися, показуючи'клаптики синього, дуже чистого неба, наче і його вимито цим дощем. Деся на заході угадувалося сонце, хоч здавалось, що цього дня воно вже не повинне з'явитися.

Все це само по собі фіксувалося у свідомості Левка Пилиповича. Він ішов швидко, думаючи лише одне: "Як же це міг Фасулаті давати сигнал у присутності інших рибалок?.. Чим це можна пояснити? Хіба він і іншим розказав, хто у вежі та скільки тут людей?.. Але ж це — безголів'я! Хто йому дозволив? А якщо дійде до фашистів? Якщо вони дізнаються, що тут не справжній великий військовий гарнізон, а лише кілька чоловік? Тоді вони кинуть сюди всі свої сили, задавлять кількістю. Ні, це таки справді безголів'я, безголів'я!.."

Однак картина, яку побачив Левко Пилипович на морі, одразу ж охолодила його. Мікос Фасулаті давав сигнали не в присутності інших баркасів, не на очах у решти рибалок. Баркаси вже входили в бухту, а Мікос тим часом наближався до скелі, час від часу вимахуючи над собою знятою з шії косинкою.

— Що ти скажеш на це? — звернувся Левко Пилипович до Грицька.

— Думаю, хай підходить. Заберемо передачу. Може, іншої такої нагоди скоро не буде. Йому ж там краще знати.

— Гаразд,— погодився батько.

Він став на таке місце, щоб було видно, і махнув кілька разів хустинкою. Одразу ж баркас наддав ходу. Левко Пилипович звелів синові:

— Опускай троса.

У протоці ще приглушено рокотали мотори. "Чому ж вони не входять у бухту? Невже чекають Мікосового баркаса?.. Можливо. Тоді все гаразд. Він наздожене їх, приєднається і лишиться поза підозрою... Але чи так це все повинно бути? Треба добре обдумати..."

Унизу невидимі руки щось чіпляли до троса, а батько з сином чекали, тремтячи від нетерплячки. Нарешті подано сигнал тягти — тричі смикнули за троса. Двоє на скелі вхопилися за нього руками...

І саме тоді сталося те, на що ніхто аж ніяк не міг сподіватися. Із-за великого мису ліворуч вигулькнуло три торпедних катери. Що вони — ворожі, сумніву не було, про це свідчили хрести на бортах і прапори на коротеньких похилих щоглах. З катерів було добре видно і тих, хто на скелі, і тих, хто під скелею у баркасі.

— Кидай трос! Ховайся! — вигукнув Левко Пилипович.

— Але ж там... Мікос...— хрипко й задихано проказав Грицько.— Треба тягти, щоб не було доказів...

Важко в ту мить зміркувати, що краще: кинути вантаж чи швидше його витягнути?

На катерах застрочили кулемети. Били фашисти не по баркасові — видно, вирішили, що він і так уже не вислизне! — а по скелі. Кулі відривали шматки каміння, впивалися в ґрунт, відскакували й фурчали в повітрі.

Грицько вперся здоровою ногою в камінь і з перекошеним зеленкувато-сірим обличчям перебирав руками трос, до крові обшморгуючи долоні. Йому допомагав Левко Пилипович. Він бачив, як один з катерів швидко попрямував під скелею, туди, де баркас ("Мікосе, Костасе, що буде з вами?!"), а два інших продовжували вести вогонь по скелі, а може, хотіли збити й вантаж на тросі, який підіймався все вище й вище.

Гарячкові, гострі думки стрибали безладно, нелогічно, неорганізовано, бо все, що відбувалося, скидалось на марення, на страшний, поганий сон. Тільки від сну зусиллям волі можна прокинутись, а тут усе-таки була реальність, вона відчувалася кожним живим нервом, кожною клітинкою тіла й мозку. І від всього цього подітися було нікуди...

Грицько раптом шарпнувся, наче хтось штовхнув його в груди. Він якось неприродно закинув голову назад і випустив трос. Випустив його і Левко Пилипович, не маючи сили утримати. Він ступив до сина, щоб підхопити його, але посковзнувся на мокрій землі і впав, боляче вдарившись боком об камінь. А Грицько мовчазно опустився на коліна, притулився лобом до землі, ніби поклонився морю, потім так само мовчки перекотився через плече і полетів донизу...

— А-а-а!..— вирвався мимовільний стогін з грудей Левка Пилиповича.

Він посунувся всім тілом до краю скелі, щоб хоч на одну мить ще побачити сина. Але вже не побачив. Лише далеко внизу почувся сплеск води, чи, може, то Левкові Пилиповичу тільки так здалося...

* * *

Він сидів над кручею, тупо дивився кудись у безвість повними розпачу та відчаю очима, поранений страшною подією у самісіньке серце. Тільки що вбито і поховано у морських глибинах і другого його сина... Та чи поховано ж? А може, фашисти встигли витягти тіло з води та ще знущатимуться над ним, уже мертвим?..

На стрілянину прибіг Андрійко. Спершу він навіть не вгя-мив, що біля тата немає Грицька. Його вразив сам тато непорушним, мовчазним, закам'янілим виглядом.

Раптом гостра здогадка пройняла його мозок, а може, то була й не здогадка, а ніким не пояснимо інстинктивне передчуття.

— Де Грицько, тату?.. Чуєш? Де Грицько?..

Левко Пилипович провів долонями по зморшкуватому, зарослому обличчі, судорожно вдихнув запалими грудьми повітря, наче схлипнув на повні легені, і перевів затуманені очі на Андрійка.

— Ти знаєш, синку, що сталося?..

— Він упав у море?! — скрикнув хлопчик.

— Він падав уже мертвий,— сказав батько, немов бажаючи втішити цими словами і себе, і свого маленького сина.— Спершу його було вбито... Там, унизу, ворожі катери. Вони захопили Мікоса... Я знаю... Я це добре знаю... Але, якщо вони захопили й Гришу, то він їм уже нічого не скаже... Він — мертвий... Це я теж добре знаю...

Левко Пилипович говорив цілком логічно, виразно, слова в'язалися до купи, але вимовляв їх однаково рівним голосом, не знижуючи й не підвищуючи тону, і це було схоже на марення.

— Не треба так, тату! Не треба!..— ступив до нього Андрійко, тремтячи всім тілом.

— Не буду,— покірно сказав Левко Пилипович.

Помовчав трохи і тихо додав:

— Нас тільки двоє залишилося...

Андрійко плакав, а батько втішав його довго й терпляче.

Вже не чути було, щоб працювали мотори баркасів, мабуть, баркаси з появою ворожих катерів одразу ж поспішили до причалу. Відгуркотіли потужними моторами й самі ворожі катери. Знову чисте небо клало свої надвечірні відблиски на далекі, мовчазні гори. Десь там, унизу, потроху заспокоюючись і засинаючи, шелестіло море. У природі знову наставало вечірне безгоміння...

І тільки двоє людей — старий, сивий чоловік і хлопчик — сиділи поряд високо на скелі, серед безлюддя, біля стародавньої, потемнілої від часу вежі, яка бачила на своєму віку, може, й не тільки цю трагедію, і втішали один одного в горі.

Вони добре розуміли, що в коловороті подій їм доведеться зустрітися ще не з одним

випробуванням. Тепер уже Мікос і Костас у лабетах фашистів, і кати змусять їх заговорити, розповісти про вежу все, що вони знають.

Вежа, яку фашисти блокували з сухопуття, не раз атакували, обстрілювали і бомбили з літаків, яка знищила не один десяток їхніх солдатів і офіцерів, потопила їхній торпедний катер,— ця вежа перестане бути для них таємницею.

І що вони надумують робити після цього?..

12

Ще коли були живі Василь та Грицько, Левко Пилипович не раз говорив синам:

— Нас лише четверо, але ми — справжній бойовий, повноцінний гарнізон.

І в нього були всі підстави, щоб так оцінювати свої сили. З моря їм нічого не загрожувало, бо ту стрімку, прямовисну скелю ніякими засобами взяти не можна. Фашисти змушені атакувати вежу тільки з сухопуття. Але й до гори їм не підступитися. Танки перекинуть на її крутизні, не дійшовши і до половини шляху. А коли б котрийсь і зумів утриматися, то він був би приречений на вірну загибель, на нього знайшлися б пляшки з запалювальною рідиною.

Чотири вогневі точки на такому крутому схилі — то була велика сила, практично неприступна. І Левко Пилипович у цьому відношенні був спокійний.

Тепер же, коли вони лишилися тільки удвох з Андрійком, обоє відчували, як їх мало на оцю таки чималеньку ділянку оборони, і обом стало ясно, що треба щось робити для зміцнення своєї позиції.

Треба було діяти негайно. Тому Левко Пилипович сказав Андрійкові:

— Цю ніч спати зовсім не доведеться, синку. Ні тобі, ні мені.

— Я розумію. Вони можуть напасти.

— Не тільки це. Будемо копати траншеї між усіма чотирма вогневими точками. Треба їх з'єднати, тоді нам легше буде маневрувати на випадок чого.

— Хіба нам першу ніч не спати, тату?

Після всього, що сталося, Андрійко ніби раптом подорослішав. Його худеньке личко набуло чоловічої твердості, сірі очі стали темнішими й глибшими, погляд їх посуворішав.

* * *

Ніч допомагала їм. У нерівно захмареному небі ледве пробивалися тонюсінькі, як голки, зорі і плив окраєць неживого, холодного місяця. Коли він впливав на плесо чистого неба і заливав землю своїм мутним, блідуватим світлом, роботу припиняли. Батько і син всю свою увагу зосереджували на бухті, на селищі, на схилі гори. Приглядались, дослухались.

Та як тільки місяць тонув у хмарі і землю окутувала густа темрява, яка буває тільки в Криму, вони знову бралися за заступи, копали землю, намагаючись працювати якнайтіхіше.

Часом Левко Пилипович залишав свого заступа і підходив до сина.

— Ну як, Андрійку, дуже натомився?

— І зовсім ні,— бадьоро відповідав хлопчик, хоч уже і в голосі його чулася втома.

— Ти посидь трохи. Встигнемо до ранку.

Він відбирав у сина заступ і змушував його посидіти чи навіть полежати біля себе.

— А як полізуть гади? — не заспокоювався хлопець.

— Не схоже на це.

Справді, було на диво спокійно і тихо всюди. Так, ніби вдень і не сталося ніяких подій. Ніби не виходили в море баркаси, не падав зі скелі Грицько, не захопили німці Мікоса Фасулаті та його сина.

Посидівши трохи та побалакавши про те, чим жили обоє, і впевнившись, що їм поки що нічого не загрожує, вони знову брали до рук знаряддя. Чувся тільки шурхіт заступів, приглушено гупали ломи, кришачи кам'янисту землю, та з двох натруджених грудей виривалося важке, нерівне дихання.

Хто знає, про що думав кожен з них у цей час, але робота просувалася швидко, до того ж вона тамувала, пригашувала важкі думки і біль утрати найближчих, найрідніших їм людей. Обидва знали, що якою б важкою їхня робота не була, вона необхідна для того, щоб зберегти власне життя і знищити якнайбільше ворогів.

Коли вже зорі вкладалися спати, вгортаючись у блакитне простирадло неба, тато витер з Андрійкового лоба піт.

— Закінчили, синку. А тепер — відпочивати. Тільки ще збігай принеси поїсти. І водички захопи. Води тепер у нас вдосталь...

І мимоволі затнувсь на останніх словах: "Ой, якою ж дорогою ціною дісталася та вода! Може, коли б не дощ та не було так слизько, то й не послизнувся б і встиг би підхопити Гри-шу... Може, він і не був убитий, а тільки поранений, і ми б його виходили? Адже є ліки, бинти..."

Але йому не хотілося вірити, що Грицько падав зі скелі ще при пам'яті, бо інакше він хоч щось крикнув би, чи хоч звук якийсь вирвався б з його грудей, а то ж падав зовсім мовчки. Мертвий уже падав...

Андрійко приніс галети і воду, мабуть, не так собі, як батькові. Бо в кожному рухові хлопчини було видно важку, непереборну втому. Сидячи на землі, він аж хитався з боку на бік, руки його безсило падали, очі склеплялися. Голодний був, але навіть їв неохоче. А тут ще й гаряче сонце викотилося на химерні зубці гір, пригріло, розморило геть зовсім. І Левко Пилипович, дивлячись на сина, сказав:

— Спи, поки не розбуджу. А обід я сам приготую.

До вежі було недалеко. Та поки Андрійко дійшов до неї, то вже нічого не бачив, брів наосліп. Ще промайнула затьмарена, в'яла думка: "Посплю трохи, а потім хай тато... він же теж ледве на ногах тримається..."

* * *

Левко Пилипович уважно вивчав у бінокль місцевість, що лежала внизу. Біля підніжжя гори не видно було жодного гітлерівського солдата, хоч вони там ховалися —

це напевне. Під караулку вороги взяли собі старий клуб, біля якого раніше вечорами товпилася молодь, поки не поставили нового. Безлюдно було й на Набережній та на площі, що прилягала до неї.

Помітив Левко Пилипович лише кілька жінок. Боязко озираючись та пригинаючись, вони прошмигнули від хати до хати. Та ще дітвора рухливою купкою бавилася біля огорожі кам'яної церковці, збудованої хтозна-коли.

Населення в селищі навдивовижу різне. Українці, росіяни, татари, греки. Всі вони живуть тут з давніх-давен, всі вважаються корінними жителями. І звичаї, і вюва, і умови життя теж у всіх однакові. Живуть як одна сім'я. Раніше, коли в церковці ще правилось, туди ходили бабусі всіх націй — і гречанки, і українки, і росіянки. Потім церковцю закрили, і вона так собі і стояла, забута і непотрібна. Тільки дітлахи, поробивши дірки-пролази в кам'яній огорожі, влаштовували там свої грища, раді, що їх ніхто й ніколи звідти не проганяє.

Обдивившись уважно все пониззя, Левко Пилипович пішов до вежі. Передусім він перевірів боєприпаси. Повністю набиті чотири диски. Крім того, дві скриньки ще не початі. На двох начебто й досить. Але якщо на добрий бій, то мало. Патрони треба економити. Чотири гранати. Та в нього дві при собі. Та в Андрійка дві. Вісім. П'ять пляшок із запалювальною рідиною. Вони призначені для танків. Але ними не менш успішно можна бити й по торпедних катерах. Знадобляться... Боєприпаси треба буде всі перенести на вогневі точки, розкласти по траншеях, щоб можна було, перебігаючи, бити по ворогах з будь-якого місця оборони. Бо якщо на тому вогневому рубежі гітлерівців не зупинити, то вежа не врятує. Вежа — то від авіабомб, від ворожої артилерії...

Наче сніг на голову, впали на Левка' Пилиповича останні події — нагла смерть одного, а потім і другого сина. Серце завмирало від болю, але разом з тим було сповнене лютої рішучості. Він з небувалим спокоєм і з надзвичайною ясністю думки обмірковував, що і як йому робити далі.

Покінчивши з боєприпасами та зброєю, розклавши все це там, де він вважав за потрібне, знову повернувся до вежі.

Андрійко ще спав, широко розметавши руки. Ноги й живіт хлопця були вкриті піджаком, який батько дав йому ще вчора під час дощу, а сорочка на грудях розстебнулася, і часом його оголені худенькі груди з випнутими ключицями здригались і уві сні, хоч спав він усе ще міцно. Навіть шурхіт батькових кроків не розбудив його.

Левко Пилипович постояв трохи над сином. Болісна гримаса на мить скривила його заросле обличчя, м'язи щік пересмикнулися, в очі вдарило гарячою гіркотою. Але він опанував себе. Лице знову набрало суворо-кам'яного виразу. На сухі, запалені безсонням очі насунулись широкі кущуваті брови, і обличчя його стало навіть жорстоким.

Він повернувся і поволі пішов по території.

Знову дивився, в котрий уже раз прикидав, де гітлерівці можуть знайти щілину, щоб просочитися сюди, на гору.

Тепер їх тільки двоє — він і Андрійко. А проти них двох — оті, що внизу, в сталевих квадратних касках, в брудно-зелених мундирах, у важких кованих чоботях, з автоматами на грудях. У них, крім автоматів, є ще гармати, міномети, авіація...

"Ми своє робили як належить,— думав Левко Пилипович,— передавали інформацію на Велику землю, поки вона сама не замовкла... Звісно, той, хто приймав, знає, де ми і хто. І йому дуже добре відомо, що ми оточені ворогами, відрізані од світу. Але не має змоги допомогти нам. Та й не до нас зараз. Он Радінформбюро сповістило, що бої точаться вже на схилах Ушако-вої балки, оборонці міста тримають Сапун-гору...— Левко Пилипович часто бував у Севастополі і добре знає місцевість, ясно собі уявляє, де перебувають наші війська, а де — ворожі.— Ага, ось ще й сюди треба прокопати траншею, зробити гніздо для кулемета, про всяк випадок. Може, доведеться по літаках стріляти, то внизу ворогам не видно буде вогневої точки... Коли протягом дня все обійдеться спокійно, цієї ночі й тут прокопаємо,— вирішує Левко Пилипович.— Хай Андрійко добре виспиться, бо попереду тільки вдень і доведеться відпочивати обом по черзі, а вночі обоє стоятимемо вахту..."

Він знову повернув до вежі, але вже з іншою метою. Треба ще раз розподілити продукти та воду. На кожен день. На багато днів. А на скільки саме?.. Хто його знає. Якнайдовше. Оце і все мірило.

Той хліб, що передав Мікос, давно вже з'їдений. Лишилася ще пачка галет. У ній — двадцять штук. Отже, можна поділити на двадцять днів — по півгалети кожному на добу.

Далі Левко Пилипович дістав мішечок із сухарями. Порахував. Сорок сім. Виходить, що й по сухарю в день. Дев'ять сушених бичків. Один на двох щодня. І то — ненадовго вистачить. Чотири грудочки цукру. "Але це тільки Андрійкові,— поклав Левко Пилипович,— собі ні крихти".

Власне, він і заходився переглядати та ділити всі оті продукти наодинці, щоб не бачив Андрійко. Бо яка ж то мука — дивитися виснаженій голодом людині на їстівне і не мати права хоч трохи вгамувати свій голод. Звісно, це так тільки говориться, що оце мені, а це Андрійкові. Мабуть, настане час, коли він і свою мізерну пайку віддаватиме синові.

"Андрійку, Андрійку! Чи думала твоя мати, що тобі доведеться ось так жити на дикій скелі, в оцій старезній, напівзруйнованій вежі, тамувати лютий голод шматочком сухаря, побризканого водою, спати на мішку з травою, жити день і ніч у чеканні, що ось зараз ти віч-на-віч зіткнешся у смертельному бою з ворогом?.. Ні, таке їй і на думку ніколи не спадало. І зараз не уявляє вона собі всього цього. Таке їй і не примариться. Вона не знає, що сталося з двома синами, Василем та Грицьком. Нічого не знає про свого чоловіка і не уявляє, який він зараз..."

Раптом Левко Пилипович згадав, що обіцяв синові зготувати обід. На дні останньої баночки було зо дві ложки м'ясних консервів. "Всі вкинути чи поділити на двічі? — завагався: він, але тут же вирішив: —Звісно, поділити. Завтра теж їсти треба".

Він розклав вогонь, налив у казанок два кухлики води й повісив його на триногу.

Вода швидко закипіла. Тоді вкинув у неї консерви й пучку солі. Солі теж лишалося тільки на дні невеличкої залізної коробочки. Погано. Скоро нічим буде й розмоченого сухаря задобрити. Правда, замість солі можуть піти сухі солоні бички. Так що бички треба розтягнути надовше, не можна по півбичка щодня. Лишаються на день півгалети й сухар. А може, тільки одна галета, потім — один сухар.

Чи довго проживе людина на таких харчах? Хто знає? Ніким це не випробувано. Мабуть, усе-таки це аж надто мало!

Але ж поки що є вдосталь води. Грицько та Андрійко встигли назбирати її кілька бідонів. А Левко Пилипович десь читав, що людина тільки на одній воді може прожити близько двох тижнів. Та йому з Андрійком треба не лише жити, не лише існувати, а ще й битися з ворогами.

То на скільки ж діб вистачить харчів? Якщо дуже економити, можна протриматися з півмісяця. А далі?..

Далі буде видно. За цей час напевне щось зміниться. Не може ж бути, щоб фашисти взяли Севастополь. А якщо й візьмуть, то ненадовго. Однак вони там не утримаються. Тоді прийде допомога і йому з Андрійком. Аби тільки в Андрійка вистачило сили. Дитина ж іще!

Згадка про Андрійка, як завжди, наповнила його серце хвилею невимовної ніжності. А разом народжувалось і дедалі утверджувалося каяття: навіщо лишив хлопчика в оцьому пеклі? Тисячі таких, як він, евакуювалися. Як би важко там їм не було, але для них ця війна пройде стороною. Вони потім повернуться до своїх домівок і знову житимуть мирним життям. Правда, лишаться сироти, багато лишиться сиріт, їм теж буде тяжко. Але мало кому з них випало таке випробування, як Андрійкові. Ні, таки не треба було лишати його біля себе!

Левко Пилипович погасив багаття, підняв казанок, відклав для Андрійка сухар, поставив кухлик води і пішов до траншей.

* * *

А коли повернувся, то хлопчика у вежі вже не було. Він виявився на скелі, на своєму постійному місці. Сидів, стежив за морем і жував стебельце трави, яке ще зберегло смак солодкої вологи після недавнього дощу.

— На морі спокійно,— доповів він, повернувши чубату, розкуйовджену голову до батька.

— В селищі теж,— поділився своїми спостереженнями Левко Пилипович.— І це мене дуже дивує. Наче вимерли всі там. Тільки на катерах нібито якесь пожвавлення.

Вони помовчали, дивлячись на ліниве, заколисане сонцем і тишею море. Далі Левко Пилипович сказав:

— Але з тими їхніми катерами у нас окрема розмова буде. Ми їх топитимемо отут під скелею. Ми їх закупоримо в бухті, як у пляшці. Хай тільки спробують вийти в море... Ну, тут справді спокійно. Йди поїж, поки не прочахло, там я приготував, а я в той бік ще подивлюся. Щось підозріла мені ця тиша...

Андрійко пішов до вежі, а Левко Пилипович знову вивчав бухту і селище, притуливши бінокля до очей.

Раніше в порту стояло вісім катерів. Одного з них потоплено. Фашисти так і не підняли його з води, може, в них не було чим, а може, боялися нових несподіванок. Отож стало сім. Тепер до них додалося ще три. Це ті, що убили Грицька і захопили баркас Мікоса Фасулаті. Мабуть, підкріплення прийшло. Очевидно, готується якась бойова операція.

"Стривайте, буде вам операція!.." — зловтішно подумав Левко Пилипович.

Тепер уже картина внизу де в чому змінилася. Стало помітно пожвавлення і в селищі. Кілька разів з'являлися групи гітлерівських солдатів. Вони перетинали площу і зникали серед котеджів та глинянок. Потім когось повели до комендатури, Лезкові Пилиповичу здалося, що то була жінка. Згодом площею, яка лежала між бухтою і церковцею, здіймаючи жовтаву куряву, промчали дві вантажні автомашини з гітлерівцями — їхні нерухомі постаті з чітко окресленими касками й рівними плечима мундирів здавалися чорно-чавунними.

Ні, не треба вводити себе в оману, що в селищі, у ворожому таборі, все спокійно. Щось відбувається. Але що саме?

Левка Пилиповича зараз над усе непокоїла доля Мікоса та його сина. Десь глибоко в свідомості знову закрадалися негарні думки. Може, Мікос заздалегідь домовився з фашистами, що він виманить оборонців вежі на скелю, на видне місце? Може, і ворожі катери не випадково з'явилися з-за мису саме в ту мить, як Левко Пилипович з Грицьком тягли вантаж? Та, зрештою, може, Мікос і не харчі причепив до троса, а просто щось важке, аби тільки довше затримати оборонців вежі під вогнем ворожих кулеметів? І цілком можливо, що зараз Мікос Фасулаті спокійнісінько сидить собі вдома, одержавши від ворогів добру винагороду...

Та Левко Пилипович відганяв цю підозру. Бо могло ж бути й інакше. Поки він оце так погано думає про Мікоса, фашисти десь у своїх катівнях мордують і його, і Костаса. Може, вже й до смерті замордували і обох їх немає серед живих...

Чого тільки не передумав старий учитель, не знаючи й не відаючи, що ж робиться насправді.

Прийшов Андрійко. Вигляд у нього був куди кращий, ніж зранку. Блідою прозорою рожевістю взялися щічки, і живими, ясними вогниками блищали очі. Хлопець похвалився:

— От наївся! — і погладив себе рукою по животі.

— Ну й гаразд,— сказав, радо усміхаючись, батько. Коли він усміхнувся, шкіра на його запалих щоках розтяглася, зарясніла чорними старечими зморшками, а вилиці ще виразніше випнулися.— Лягай ще полеж,— порадив він синові.— Не бігай зря, не витрачай сил, бо вночі знову спати не доведеться. Будемо он туди траншею копати.

— То я й зараз можу. Я відпочив і наївся.

— Краще сходи принеси мені "Вахтовий журнал".

Андрійко не забарився, хутко приніс товстий зошит у коричневому коленкорі й

подався на скелю. Тут він не одразу забрався на свій "марсовий місток", як назвали з самого початку цей спостережний пункт, а ще обійшов усю свою ділянку, обережно заглянув униз, туди, де горнулося до скелі вічно живе море, і вже тоді влаштувався на постійному місці та став стежити за морем.

Свої останні дні доживав липень. Останні шторми ще не розгулялися, вони майже завжди починаються у вересні. А поки що море по-літньому спокійне, лагідне. І в такий час спокою сюди особливо долинає безугавний гуркіт боїв з-під Севастополя. Вночі видно ще й криваву, бурхливу заграву пожеж над містом. З повідомлень радіо, яке незмінно вмикали тричі на добу, Андрійко знає, що вогняне кільце оборони дедалі звужується, та все ж не вірив, щоб фашисти могли топтати вулиці Севастополя.

А Левко Пилипович тим часом схилився над "Вахтовим журналом", який вів з такою ж ретельністю, точністю і лаконічністю, як це робиться на кораблі. З записів можна було дізнатися про всі деталі життя цього маленького "сімейного" гарнізону від найпершої хвилини, як він ступив на скелю, про всі події, що сталися за цей час.

Тепер він записував, як загинув Грицько, як уночі копали вони з Андрійком траншеї, скільки з'їдено харчів і випито, води і скільки чого ще лишилося.

Потім думав про те, що перед роботою треба буде дати Андрійкові ще поїсти.

Сам він особливого голоду вже не відчував. Спершу недоїдання доводило його навіть до легких памороків, віддавалося гострим пекучим болем у животі, але згодом тіло зсохлося, живіт запав, і йому вже не треба було стільки їсти, як їв раніше.

Правда, з кожним днем його все більше долала кволість, від найменшого фізичного зусилля йому перехоплювало подих, весь він вкривався гарячим потом, тремтіли руки й ноги, але після відпочинку сила знову поверталася, і він міг працювати.

"Викопаємо ще оту траншею і вже більше нічого робити не будемо,— подумав Левко Пилипович.— Треба зберігати силу. Зберігати до останнього..."

* * *

Вечір видався схожий на вчорашній.

Знову серед золотого розсипу зірок по небу блукали мінливі хмари. Поза тими хмарами тихо крався щербатий місяць. І знову Левко Пилипович та Андрійко копали. Працювали поволі, з перепочинками, певні, що до ранку роботу закінчать.

А десь за північ їх зупинив ледве вловимий стукіт молотка. Та хтозна, що воно й чулося: чи молоток стукає, чи сокира дзвенить об дерево, чи гупає дерев'яна "баба"... Але звуки долинали знизу від селища.

Обоє, затамувавши подих, вслухалися.

— Це, здається, на площі,— висловив припущення Андрійко, більше звіряючись на свої вуха, ніж на очі.

— Схоже, що справді на площі,— погодився батько.— Але що вони там будують? І чому опівночі?

— А може, це на причалі, біля човнів? — все ще намагався догадатися хлопець.

— І знову ж, чому глупої ночі?

— Мабуть, на ранок у море готуються.

Ще зо дві години били по нервах тривожною цікавістю ті незрозумілі звуки. Потім усе затихло...

А на світанку зненацька бовкнув церковний дзвін.

Не тільки малий Андрійко, а навіть літній Левко Пилипович уже й не пригадує, коли останній раз чув його мідний голос. Хоч, закривши церкву, дзвонів і не познімали, але ніхто ними й не користувався, бо не було на те ніякої потреби. Про них просто забули. На дзвіниці розкішно жили собі голуби та калгани.

А ось тепер, цієї ранньої пори, коли ще тільки ледь-ледь почали розповзатися сутінки, коли люди ще сплять, раптом обізвався і загув дзвін, і його давно забутий мідний, нерівний тремтячий звук поплив над селищем і над бухтою, покотився, завмираючи, далеко в гори.

За першим ударом почувся другий, третій... і вже важкий голос дзвона, набираючи сили, злився в один тривожний сполох, який розбудив тишу, розбудив жителів селища, розірзав, розпанахав і заповонив собою весь простір довкола.

Дзвін калатав хвилин з десять, без угаву, мов на пожежу.

А коли, нарешті, замовк і останній тремтячий відгомін його розтанув у повітрі, сюди, на гору, долинули звуки невиразного людського гамору...

Швидко, по-південному, світало. На сході зашарілося небо. І тепер досить добре стало видно, як з котеджиків і хат гітлерівці виганяли людей. Вони тяглися до площі кривулястими потічками. А на самій площі, ближче до центру, майже навпроти церковці, стояли вкопані в землю три високі хрести. Чорніли, мов примари, і лякали уже самою своєю появою на цьому порожньому просторі, під вранішнім небом, яке все світлішало від невидимого сонця, що підіймалося десь далеко за горою над морем.

— Що це, тату?.. Навіщо ті хрести? — допитувався Андрійко, дивлячись на них широко розкритими, стривоженими очима.

— Не знаю, синку, не знаю... — відповідав батько, хоч він уже здогадувався, що зараз має статися щось жахливе.

Отой зловісний дзвін, підняті з постелі й вигнані з хат люди, чорні хрести — все це було лише підготовкою до якоїсь трагедії.

Син і батько дивилися вниз невідривно, охоплені невимовною тривогою. Вони не могли чути, про що говорили між собою оті люди — жителі селища, яких зігнали на площу, не могли бачити всього, що діється біля комендатури (там теж щось відбувалося: бігали туди й сюди гітлерівці та поліцаї, під'їжджали автомашини), але загальну картину з гори було видно добре.

"Невже фашисти відважаться на таке?.. — з мукою в серці думав Левко Пилипович. — Триває війна, жорстока, може, ще небувала в світі, люди тисячами убивають одне одного, руйнують міста і села, навечно зникають у глибинах морів кораблі, вибухають у небі й розбиваються літаки, та все ж — це війна, якою б жорстокою вона не була. Але те, що готуються зробити гітлерівці, це не війна. Це — дикунство, варварство, мракобісся, наруга над беззахисними, беззбройними людьми!.."

"Але чому саме три хрести?...— пекла думка.— Один, напевне, для Мікоса Фасулаті, другий — для Костаса, а третій? Третій Грицькові призначений? Невже він у їхніх руках?.."

Левко Пилипович був блідий з лиця, наче аж просвічувався. Його посинілі губи нервово смикались, пальці рук ворушились, і, хоч сонце підбилося вже височенько, йому було холодно, мов у льоху.

Він поглядав на Андрійка і вагався: чи не відіслати його у вежу, щоб не дивився на те, що буде далі? Але й не міг цього зробити, бо знав: Андрійко не піде.

Та чи витримає його дитяче серце? І чи треба, щоб його очі бачили оце все? Що буде з ним після того, як він побачить?

Думки набігали одна на одну, як хвилі під час шторму, зливалися до купи, хаотично переплутувались, палили мозок, а вчитель не міг їм дати ладу і тільки чекав, чекав дальших подій.

Ще втішав себе надією, що, може, нічого й не станеться, все закінчиться оцією інсценівкою, в останню мить фашисти передумують, схаменуться, може, навіть злякаються отого натовпу, який темною стіною стоїть осторонь. Адже люди хоч і беззбройні, але можуть стати страшною силою, якщо в єдиному пориві підіймуться на помсту... А може, воно так і буде? Так і буде... Не можна припустити, щоб на очах у такої кількості людей чинилася дика розправа!..

Тим часом із-за будинку комендатури виїхали грузовики. Їх було кілька, і коли вони зупинилися, то з кожного посипались автоматники. Вони плечем до плеча стали між хрестами та натовпом і спрямували дула автоматів на людей.

Потім з комендатури почали виводити приречених на страту. Левко Пилипович і Андрійко прикипіли до них очима: хто ж вони?... Хто?..

Важко було впізнати їх. Обшарпані, закривавлені, вони вже й на ногах не трималися — їх тягли, підхопивши під руки.

У першому батько і син упізнали Мікоса Фасулаті.

— Він їм нічого не сказав...— ледве чутно прошепотів Левко Пилипович ніби сам до себе.

І, як відлуння своїм думкам, почув голос Андрійка:

— Не сказав... з усього видно...

Далі вивели Костаса. Юнак теж не тримався на ногах, гнувся всім тілом, наче у нього були перебиті й переламані всі кістки. Коли його підвели до хреста, він обхопив дерево обома руками й повис на ньому, сунучись усе нижче й нижче до землі.

А хто ж третій? Хто?

Для кого приготовлене оте страховисько, отой високий чорний хрест, на якому має бути розп'яте живе тіло?..

І тут обоє побачили, що то була жінка.

— Марія?! — чи то запитав, чи то ствердив Левко Пилипович, ще дужче бліднучи.

Так, це була вона, дружина Мікоса і мати Костаса — Марія. Її, видно, теж позвірячому катували, бо вона навіть ногами не перебирала, хоч і намагалась якось

зачепитися ними за землю.

Підставивши драбини, їх прикручували дротом до хрестовин. Натовп гув, стогнав, гойдався на одному місці. Як закам'янілі, стояли фашистські автоматники, готові кожної миті розрядити свої диски у людей.

Було видно, як з ґанку комендатури зійшла група гітлерівців і наблизилась до хрестів. Від неї відокремився один з папером у руках і, повернувшись до натовпу, став щось вчитувати.

Сюди, на гору, слова не долітали, але було ясно, що то читався наказ коменданта про те, яку смерть мають прийняти приречені. Чи їх зараз прошиють кулями з автоматів і залишать висіти на острах іншим; чи, може, й не вбиватимуть, а змусять умирати повільною смертю під палючим сонцем, без краплини води.

Троє висіли на хрестах, звисивши голови, і серед них — жінка. Розвіяні коси її текли по грудях майже до колін, і вітер ворушив ними, ніби нагадуючи кожну мить, що вона ще жива, не мертва.

Той ще читав папір, раз у раз високо підкидаючи голову і вимахуючи рукою, а вже забігали, заметушилися швидкі, напівзігнуті дияволи у низько насунених на голови квадратних касках. Вони розносили дрова і купами підкладали під кожен хрест.

— Тату, що вони хочуть робити?.. — В Андрійковому голосі були і сльози, і жах перед тим, що зараз має статися.

— Мовчи, Андрійку, мовчи... Дивись і запам'ятовуй на все життя.

Тепер уже все там відбулося дуже швидко. Одночасно хлюпнули вгору полум'ям троє вогнищ. Спершу густий дим вкутах хрести з розіп'ятими на них людьми, і їх не стало видно. Але ось у всі вогнища, мабуть, підлили бензину, бо вони враз вибухнули яскравими спалахами і загойдалися криваво-червоними язиками, облизуючи ноги й груди страчуваних.

Натовп сколихнувся, закричав, заголосив. Видно було, як декотрі кинулися кудись бігти, не знаходячи собі місця від жаху. Кілька чоловік рвонулося просто на шерегу автоматників, але тут же впали, скошені кулями.

Мабуть, терплячи невимовні, пекельні муки, кричали й розіп'яті Мікос, Костас і Марія, але їхніх окремих голосів не чути було в суцільному ревищі сотень людей. Тільки, коли вітер відносив убік дим, видно було, як вони корчилися на хрестах, не маючи змоги рятуватись, чимось собі зарадити. Коси у жінки вже горіли, і полум'я на вітрі діставало їй до обличчя.

— Тату! — раптом вихопився в Андрійка одчайдушний крик. — Таточку рідний!.. Давай застрелимо їх!.. Давай застрелимо!.. Хай вони швидко помруть. Нехай не мучаться так!.. Вже все одно... все одно...

Андрійко хапав батька за поли піджака, за руки і знову спрямовував погляд туди, де горіли вогнища, й кричав розпачливо:

— Таточку! Ми ж — люди!.. Давай застрелимо їх!.. Навіщо ж їм такі муки?..

Левко Пилипович ніби закам'янів, обличчям він був схожий на мерця, який чомусь не падає, а тримається на ногах, і тільки беззвучно шелестів губами:

— Дивись, синку, дивись... На все життя дивись...

І раптом до його свідомості дійшло те, що говорив Андрійко. Він кинувся до кулемета.

— Ти правду кажеш, Андрійку, ми — люди...

Він довго цілився. Він розумів, що на такій відстані можна й промахнутися, і тому довго цілився... З подивом відзначив про себе, що цього разу очі не підводять його. Так, виразно видно і кожен хрест, і Мікоса, і Костаса, і Марію, охоплених полум'ям. Вони ще корчаться, звиваються і, мабуть, несамовито кричать, тільки голосів їхніх не чути, бо над площею, над селищем, над бухтою і над горами під високим небом пливуть і котяться стогін і плач, а над усім цим підіймається сліпучо-яскраве, гаряче сонце.

"Ага,— подумав Левко Пилипович,— це мені через те так і видно, що сонце... Простіть мені, Мікосе, Костасе, і ти, Маріє... навіки славна, прости..."

Він ще раз старанно прицілився і натиснув пальцем на гашетку.

Іще недавно сидів цей старий чоловік і перебирав кожен патрон, готуючи його на ворога. Тепер же цими кулями він б'є не по ворогах, а по своїх людях, по тих, за кого віддав би і власне життя, і зовсім не задумується, скільки ж він витратить цих куль...

І йому, і Андрійкові було видно, що Мікос, Костас і Марія враз стрепенулися й завмерли. Вогонь ще палив їхні тіла, але їм уже не було боляче.

— А тепер за всіх... За тебе, Мікосе... За тебе, Костасе... За тебе, Маріє... І за синів моїх, Василя та Грицька...

Він спрямував вогонь кулемета на тих, що шеренгою стояли між хрестами і людьми,— на купку гітлерівців, які тепер уже одійшли від хрестів ближче До комендатури. І вороги падали, корчилися на землі. В першу мить вони не зрозуміли, що сталося, звідки і хто стріляє. І тільки тоді, коли перший переполох минув, фашисти зрозуміли, що то стріляє вежа.

Знову — вежа!

На площі коїлося щось неймовірне. Люди то збивалися в купи, то розтікались у різні боки. А коли їх не стало, то не стало й Мікоса, Костаса та Марії, і тільки три звалені хрести лежали на землі, біля них ще кучерявилися та розповзались сірі димки вогнищ.

Гітлерівці перенесли вогонь своїх автоматів і кулеметів на гору, де стояла ненависна для них вежа. Вони били наосліп: по камінню, за яким міг бути невидимий противник, по підозрілих висотках, що могли ховати кулеметні гнізда, по чагарниках. І в шаленій люті били по глухих, німих стінах вежі.

Та вона вже знову мовчала — загадкова для них і неприступна.

13

Місяць лише ковзнув ріжком по горі, що вигиналася по той бік бухти, та й заховався за неї. Був він уже зовсім тонюсінкий, тонший за серп, і не сеїтив, а лише вимальовувався сирітською скибочкою на тлі далекого неба. І саме небо згодом обгорнулося густими чорними хмарами. Усе навколо пірнуло в темряву.

Вже не видно ні гір, ні бухти, ні селища, ні тої площі, на якій кілька днів тому стратили Мікоса та його родину. Та ще й вітер розбурхався, прилетівши звідкись із-за моря. Теплий вітер, але пружнисто-тугий і підступний — то приляже, причаїться, ущухне, ніби його й зовсім немає, то зненацька схопиться, свисне по-розбишацькому і так ударить збоку, що аж поточишся.

А море й собі збурунилося, закипіло, загуло й кинуло на скелю свої мільйоннопудові піняво-сиві вали. Чи зміряв хтось коли-небудь оту страшну силу, з якою люте й розбурхане море б'є у скелясті береги? Мабуть, ніхто й ніколи, бо й виміряти її неможливо. Віковічні гори-скелі стогнуть під ударами моря, чинять йому опір, а потім таки здаються, розламуються, розколюються на шматки. І море входить у береги для того, щоб на якийсь час заспокоїтись, набратися сил і знову вдарити...

Реве море, бешкетує в якомусь п'яному буйстві, бурхає вітер. І Левко Пилипович напружує зір, нагострює слух, бо саме такої ночі й можуть проникнути вороги сюди, до вежі.

Таки нічого не сказали катам ні Мікос, ні Костас, ні Марія, бо ось уже скільки часу минуло після тої події на площі, а вороги не зробили жодної спроби напасти на вежу. Коли б вони справді знали, скільки тут людей, то пожертвували б, може, у десять разів більшою кількістю своїх солдатів, аби тільки знешкодити це кам'яне гніздо й забезпечити собі спокійне життя.

Левко Пилипович послав Андрійка у вежу записати чергове зведення Радінформбюро. Він слухає. Дуже уважно слухає. Все — те саме. Тривають тяжкі бої під стінами Севастополя. На окремих ділянках оборони наші переходять у контратаки. Збито ще три ворожих літаки. Наш корабель потопив підводного човна противника... Називаються все нові й нові імена героїв. 'А чи згадає хто оцю вежу, яка теж діє разом із Севастополем? Ніхто не знає, як загинули Василь та Грицько...

Андрійко крутить верньєр приймача, ловить "морзянку". Цифри — літери, цифри — літери... Невідомо, хто й кому їх передає. Але всі вони несуть у собі якийсь важливий зміст. І раптом... Раптом Андрійка аж підкинуло... Він чує свої позивні! їх викликають! їх просять відповісти... Невже ж, неевже запрацювала рація, з якою вони втратили зв'язок?

Андрійка зросив гарячий піт. Хлопець похапцем увімкнув передавач, натиснув на головку радіотелеграфного ключа.

"Вас чую,— вистукали його пальці,— вас чую... Готовий приймати".

Схопив папір і олівець, перемикає рацію на прийом.

Так, і його почули. Знову його позивні. А тепер уже не тільки позивні, а й цифри. Групи цифр. Андрійко гарячково записує їх, боячись пропустити бодай одну крапку чи тире. Кілька рядків цифр лягли на папір. Радист просить підтвердити прийняте. Андрійко вмикає передавач.

"Радіограму прийнято",— підтверджує він і записує сигнал кінця радіозв'язку.

Майже не торкаючись ногами землі, мчить він з папірцем у руках до тата. Що в тих цифрах? Що передали з Великої землі? Зараз вони з татом розшифрують, і все стане

ясно.

Андрійко вривається на спостережний пункт, як вітер:

— Тату, радіо!.. Нас викликали! Нас почули![]Левко Пилипович спершу теж не повірив:

— А ти не наплутав, хлопче? Ану, давай, давай... Нам, справді нам!..

У радіограмі говорилося: "Радіозв'язок за тим же розкладом. Усе, що відбулося на площі, знаємо. Ви знищили багато гітлерівців, убили коменданта. Захоплені вашою мужністю".

— Ти чуєш, Андрійку? Ти чуєш?..— Левко Пилипович не знав, куди себе подіти від радощів. Він обняв сина, притиснув до грудей, поцілував у розгарачілі щоки. — Знають про нас. Не забуті ми!.. Але хто це? Хто? Коли б і нам знати... Та хто б не був, а це — наші. Ні, ти тільки подумай: скільки часу збігло, і — на тобі!.. Тепер ми знову не самотні. Ні, ми разом з ними! Є з ким поговорити, порадитись...

Відколи вони у вежі, Андрійко ще ніколи не бачив тата отакого радісного, важко було впізнати його, аж наче й голос змінився. І тим новим голосом він запитує:

— Як же тобі пощастило? От молодчина ти!

— Я думаю: дай послухаю на всяк випадок,— розповідає Андрійко, сяючи очима,— а вони якраз і викликають. Ну, я одразу ж переключився: "Чую вас, передавайте".

— От бачиш, як здорово вийшло! Тепер нам особливо треба сили берегти. Сам бачиш, не забули про нас, хоч і мовчали довго. Ми — потрібні.

— А звідки ж вони знають, що ми самого коменданта вбили?

— Хтось, мабуть, є в селищі. Бачили й доповіли. Ми ж — не на безлюдному острові. Навколо нас не тільки вороги, а й наші люди... Ну, йди поспи, бо я вже все одно не засну.

Андрійкові теж не хотілося спати. Навпаки, він говорив би й говорив про радіограму, дивився б і дивився на повеселілого тата, слухав би його й не наслухався, але скорився наказові й неквапливо побрів до вежі.

А батько знову вдивлявся у темряву та дослухався до кожного підозрілого звуку.

Так само гуло й стугоніло море, кидаючи на берег важкі, розлючені хвилі. Поривчасто й з присвистом бив по землі невидимими крилами вітер. У темряві ночі десь там, унизу, лежала бухта і спало селище. І десь там же не спали вороги.

Левко Пилипович добре розумів, що знищення німецьких солдатів і самого коменданта так не минеться. З'явиться, напевне, уже й з'явився новий комендант.

Замість забитих пришлють удвоє більше солдатів. І, може, на цю хвилину вже обдумане, як знешкодити вежу, як знищити її гарнізон.

Перша радість після радіограми погасла. Лишилася нерадісна дійсність, сповнена неймовірних труднощів і випробувань. Єдине, звісно, не датися фашистам у руки живими і триматися, триматися.

Зненацька Левко Пилипович здригнувся. Чорноту ночі прорізала біла ракета, випущена десь біля комендатури. Вона описала яскраво-сліпучу дугу, повисла над

скелею, потрималася так трохи і, падаючи, розсипалась на дрібні блискучі крихти.

"Що б це мало означати?..— з тривогою подумав учитель. А тим часом від комендатури вирвалася ще одна ракета і теж розсипалась над його головою.— Невже вони помітили нашу оборонну лінію?.." — думав він далі, все дужче тривожачись.

Його охопив раптом такий неспокій, що він не міг всидіти на одному місці і тому, засунувши гранати за пояс та взявши гвинтівку, обережно пішов траншеєю до сусіднього спостережного пункту, що був розташований трохи нижче. Може, ті ракети були сигналом атакувати вежу?

Ні, тихо навколо. Ніде нікого. Минуло і десять, і п'ятнадцять хвилин, але ніщо не свідчило про те, щоб німці вирішили атакувати.

Та й справді, чого він так розхвилювався? Коли б фашисти мали намір саме зараз затіяти якусь вилазку, вони б не пускали ракет, а, навпаки, зробили б це тихо й несподівано. Просто-напросто, комусь із них забаглося потривожити мешканців вежі, нагадати, що про них не забуто.

До самого ранку Левко Пилипович не сів, не відпочив, усе переходив з місця на місце, вслухався, придивлявся, готовий кожну мить зустріти ворога кулями, якщо він несподівано поткнеться.

Це нервові напруження дало себе знаки. Коли вже почало сіріти, Левко Пилипович відчув таку кволість у всьому тілі, що ноги в нього підкошувалися. Йому треба було хоч на хвилиночку лягти та забутись. Однак він не хотів будити Андрійка. Хай ще поспить хлопчик.

Останнім часом, а особливо після того, як гітлерівці закатували Мікоса, Костаса та Марію, в учителя з'явився якийсь страх за сина, і він усе частіше докоряв собі за те, що не відправив його в евакуацію, а взяв із собою у вежу на таке тяжке випробування чи, може, й на смерть.

День народжувався сірий і вітряний. Десь, мабуть, ішли дощі, а сюди приносило тільки вологу. Вона була важка, гнітюча, майже відчутна фізично.

Левко Пилипович знову переглянув боеприпаси, харчі і воду. Мало, зовсім мало лишилося патронів, а ще менше сухарів та води.

Він ще раз поділив сухарі на двадцять днів. Тепер уже кожному з них на добу припадало півсухарика. А води?.. Як її виміряти, скільки й коли треба буде?.. Ще збереглася грудочка цукру. Він підніс її до рота і навіть лизнув язиком, щоб згадати, який цукор на смак, але одразу ж поклав білу грудочку назад, до сухариків. Це — тільки Андрійкові.

Коли б він міг глянути на себе в дзеркало, то побачив би дуже старого чоловіка з довгими вусами, зарослого густою сивою бородою, побачив би зморшкуваті жовтаво-зеленкуваті щоки, вузькі гострі плечі й запалі груди.

Не кращий вигляд мав і Андрійко. В нього лице стало ще менше, ніс загострився, шия тоненька і навіть руки зробилися як у п'ятирічної дитини. А коли він часом осміхався, то шкіра на його щоках і навколо очей морщилася, як у дідуса. Проте він жодного разу не поскаржився на голод чи спрагу, добре розуміючи, що це нічого не

допоможе.

Поділивши сухарі, Левко Пилипович подумав про те, щоб сповістити по радіо про їхнє становище. Адже тепер уже радіозв'язок є, і хай дізнаються, що вежа сидить без харчів і без води. Може, скинуть з літака що-небудь. Це ж не так уже й важко. Надлетить літак і скине мішок з продуктами та водою.

Лле він згадав останні повідомлення з Севастопольського фронту і вирішив, що не має права турбувати ще й своїми справами тих, які самі перебувають у скрутному становищі, і намір про радіограму відкинув.

Шторм бушував кілька днів, і протягом усього цього часу у вежі нічого особливого не сталося. Було дивно, що фашисти начебто змирилися з її існуванням.

До того як відновився зв'язок з тією невідомою радіостанцією, Левко Пилипович вирішив було розпочати полювання на кожного фашиста, який з'явиться на відстані пострілу. Інакше він уже й не уявляв мети свого перебування у вежі.

Тепер же, коли його радіостанція знову прислужувала, допомагала Великій землі, поклав зберігати боєприпаси лише для самооборони. А що вороги ще атакуватимуть вежу, в цьому він аніскілечки не сумнівався.

14

Ні, гітлерівці й не думали змиритися з існуванням вежі. На світанку одного дня, коли море ще бурхало штормом, Левко Пилипович звернув увагу на те, що у ворожому таборі почався якийсь рух. Більші та менші групи солдатів з'являлися на Набережній, переходячи в різних напрямках площу, сновигали туди й сюди.

Спершу вчитель подумав, що то відбувається зміна караулу, але швидко переконався: як для караулу, то солдатів аж надто багато. Він не бачив, де вони дівалися під горою, бо заважали будинки й дерева, але що вони нагруповувалися саме там, ніякого сумніву не було.

Охоплений раптовою тривогою, він швидко пішов до вежі.

Андрійко спав, припавши щічкою до подушки, набитої травою. Левко Пилипович якусь хвилинку постояв над ним, почувуючи, як безкрая печаль стискає його серце.

"Синку мій любий, навіщо ти тут? — подумав він уже в котрий раз. — Коли б ти знав, як я винен перед тобою, що взяв тебе сюди!.. Синку, синку!.."

Він ледь торкнувся його худого плічка і тихо промовив:

— Вставай, Андрійку. Чуєш? Тобі треба вставати. □Хлопчик розтулив очі і за звичкою одразу ж схопився на ноги.

— Що, тату?

— Здається мені, що німці щось затівають. Давай разом подивимось. Заворушилися там, унизу.

— Хіба це вперше?

— Ні, не так, як досі... Заберемо все, що в нас є, — пляшки з запалювальним, гранати. — Він помовчав трохи і тихим голосом додав: — Великий може бути бій...

Із спостережного пункту вони довго й уважно приглядалися до того, що робиться

внизу. Батько розподіляв обов'язки, радив:

— Якщо їх буде небагато, кулемета в хід не пускай. Бий з гвинтівки. Кулеметом тільки тоді, як полізуть купою, щоб як найбільше їх набралось. Ну, сам знаєш... І підпускай ближче, не бійся... Не сиди довго на одному місці, перебігай і не висувайся з траншеї без діла, бережи себе. Нас же тільки двоє. А головне, живим у руки не давайся... І я так само...

Він одвернувся, щоб заховати сльозу, яка так несподівано й недоречно затуманила очі, і довго дивився в далечінь, думаючи: "Хоч би не помітив Андрійко. Негарно перед ним отак. І не потрібно зовсім... Здають нерви, здають. Ну що ж я за людина, що не можу триматися? Ні, Андрійко нічого не бачив. Він не помітив. От і гаразд. Ось уже й минулося..."

Якихось особливих ознак, що готується атака, не було. До Левка Пилиповича почав повертатися спокій, і він навіть уже картав себе в думці: "Ну чого я, власне, так збентежився? Все одно рано чи пізно, оте має статися. Було б дивно, коли б фашисти лишилися байдужі до вежі, яка їм не дає спокою. Та ще й після того, як від наших куль стільки їх загинуло, як ми забили їхнього коменданта..."

Зненацька глухо й важко гримнув гарматний постріл, і водночас велетенський стовп землі, каміння й металу виріс майже біля самої вежі.

— Лягай! — крикнув Левко Пилипович і притис обома руками Андрійка до землі.

Цей постріл ніби послужив сигналом для багатьох інших гармат, бо не минуло й хвилини, як заварився справжній вогняний, кипучий шквал. Снаряди ревли, вибухали й трошили каміння. Воно з лютим, гострим свистом та виттям пролітало над головами, било по землі смертельним дощем. Кілька снарядів влучило у вежу, шматуючи її старезні посивілі стіни, але більшість з них вибухала на скелі, кілька розірвалося біля траншеї, в якій лежали Левко Пилипович й Андрійко. В околишнім просторі стояв такий гуркіт, що не можна було б почути людського голосу. Та батько з сином і не розмовляли. Вони лежали, приплюснувшись до землі, і тільки поводили округленими очима.

Було ясно, що фашисти намагаються зруйнувати в першу чергу саму вежу, але кожному мить снаряд міг упасти й поряд з траншеєю або й у траншею. Навколо вежі і по рсьому схилу гори стало аж темно від куряви та гару. А німці били й били з гармат, не шкодуючи снарядів і не припиняючи шаленої канонади ні на хвилинку.

Андрійкові здавалося, що оті вибухи шматують не тільки вежу, не тільки землю, а і його мозок, бо в нього вже розривалася від болю голова. Дихати стало важко, і він хапав повітря сухими губами, сухими легенями, які теж, здавалось, нагрілися в грудях.

Ця вогневиця тривала з півгодини. Видно, фашисти вирішили не тільки зруйнувати вежу та її оборонний рубіж, а й знищити у ній все живе, щоб остаточно зламати будь-який її опір.

Канонада припинилася так само раптово, як і почалася.

Уже не вибухали снаряди, не стогнала і не свистіла розпеченими осколками та камінням гора, а в Андрійкових вухах ще чувся металевий виляск, і ще тяжко болів

мозок, і розколювалася на шматки голова.

Він бачив, що тато поворушив губами, щось сказав йому, але самого голосу не почув. Тоді кілька разів придавив вуха долонями. Металевий виляск начебто послабшав, і він звернувся до тата:

Я не почув, що ти сказав.

Он вони...— промовив Левко Пилипович і кивнув головою до підніжжя гори.

Тепер Андрійко розібрав татові слова і глянув туди, куди він показував. З двох боків одночасно, видираючись крутими схилами, хапаючись руками за каміння та за кущі, до їхніх траншей повалили німці.

— На своє місце! — хрипло наказав Левко Пилипович.— І прицільно бий. Вибирай тих, хто ближче...

Тепер у його голосі не було й сліду тієї батьківської ніжності, тієї турботливої ласки, з якими він завжди звертався до Андрійка. Навпаки, голос у нього хоч і хрипів, але був дуже твердий і, може, аж надто суворий, якщо зважати на те, що він наказує не групі бійців, а одному-єдиному своєму синові, за якого сам кожную секунду ладен був піти на смерть.

Але ота суворість, отой короткий і чіткий наказ вплинули на Андрійка, ніби подув свіжого вітру. Хлопець враз зібрався, напружився весь, наче туга пружина, і швидко побіг траншеєю до своєї вогневої точки. Він якнайзручніше примостився за бруствером і одразу ж вистрелив. Добре бачив, як темна постать у низько насунутій на лоба касці змахнула руками й повалилася на землю.

Недалеко від Андрійка з своєї вогневої точки вистрелив і Левко Пилипович. Проте Андрійко зафіксував це якось підсвідомо, бо вся його увага була прикута до тієї групи фашистів, що рухалася на нього.

Він не рахував, скільки їх було, але дуже виразно й чітко бачив кожного зокрема і розумів, що деруться вони наосліп, зовсім не знаючи ні розташування траншей, ні того, звідки їх може зустріти вежа своїм вогнем.

Хлопець прицілився ще і знову не промахнувся. Потім ще й ще...

— П'ятий,— сказав він сам до себе, закладаючи в патронник нову обойму, хоч і не почув власного голосу.

Без угаву стріляли й гітлерівці. У них були не гвинтівки, а автомати, їхні кулі густо прошивали повітря, прострочували землю, здіймаючи віяла порохняви, але, на свою велику радість, Андрійко помітив, що стрілянина їхня була неприцільна, безладна. Може, вони були п'яні...

Більша група гітлерівців сунула на Левка Пилиповича. Але кам'яні валуни, що лежали на шляху атакуючих, не давали їм змоги розгорнутися в ланцюг чи кинутись на вогневу точку єдиним скопищем. Вони неодмінно мусили пробігти вузьким лабіринтом серед валунів, і Левко Пилипович, вибравши найвужче місце в тому лабіринті, клав гітлерівців одного за одним.

Та все ж вороги наближались. Уже було видно їхні обличчя під касками, роззявлені роти і навіть очі.

"Кулемет! — враз вирішив Андрійко.— Тільки кулемет. Гвинтівкою я їх не зупиню..."

Він глянув на тата. Той стріляв без упину, але чомусь лежав незручно, на боці, і обличчя його, заросле густою бородою, теж лежало однією щокою на витягнутій руці.

"Чого це він?" — стривожено подумав Андрійко.

Але тато продовжував стріляти, і хлопець заспокоївся.

Тим часом група ворогів, яка наступала на Андрійка, була вже зовсім близько. Йому здавалось, що фашисти його бачать, що вони могли б уже і вбити його, але чомусь їхні кулі лягали все осторонь, наче їх відводив од нього невидимий щит.

"Та це ж вони хочуть мене живим узяти! — майнула думка.— Ясно ж, що хочуть узяти живим!.. І мене, і тата!.."

Тоді, більше не гаючи й секунди, Андрійко схопився за ручки кулемета. Спершу сам не повірив тому, що сталося. Перед його зливою куль гітлерівці зупинилися, як перед невидимою стіною. Добрий десяток їх упав на землю. Одні корчилися і кричали, безладно ворущачи руками й ногами, другі так і лишилися лежати нерухомо, а треті, пригинаючись до землі і петляючи, кинулися тікати з гори, натикаючись один на одного і збиваючи з ніг.

Андрійко стріляв, намагався догнати кулями задніх. Тепер він уже бачив не обличчя, не роззявлені роти і не очі, а темні спини, плечі й квадратні каски над ними, наче то були не живі люди, а рухливі диктові мішені, які до війни стояли у шкільному стрілецькому тирі і по яких військкерівник учив стріляти з дрібнокаліберних гвинтівок.

Хлопчик припинив стріляти тільки тому, що раптово попереду і зліва від нього сяянув яскравий вогонь, такий яскравий, що засліпив Андрійкові очі. Він на мить заплющився, наче глянув на сонце, а коли знову розплющив очі, то побачив таке, чого ще ніколи в житті не доводилося бачити.

Палав шматок землі, і разом палало багато ворожих солдатів. Охоплені полум'ям, вони, мов божевільні, стрибали, качались по землі, корчилися, щось незрозуміле кричали багатоголосо й дико, схоплювались і знову падали. Одні з них, упавши, більше не зводилися, догоряючи яскравим вогнем, а інші ще бігли кудись з одчайдушними криками й падали вже там, серед каміння, щоб теж уже більше не встати, бо вогонь доганяв їх.

І тільки тоді Андрійко здогадався, що то батько кинув у саму гущу ворогів пляшку з запалювальною рідиною. Тепер уже тато лежав грудьми на землі, права рука його була витягнута далеко вперед, а ліву він підклав під себе.

Андрійко знову подумав, що, мабуть-таки, тато поранений, і кинувся до нього, бо вже й стріляти було ні по кому.

Левко Пилипович лежав нерухомо, дивовижно спокійними очима дивився на наслідки своєї роботи. Лице у нього було зовсім біле, мокре й брудне від поту та пилуки, дихав він тяжко й нерівно, плечі "рвучко здіймалися і опадали.

— Хай горять, прокляті! — сказав він, побачивши біля себе Андрійка.— Це я їм... за все...

Потім стало неймовірно тихо навколо. Не гриміли постріли, не свистіли кулі, не горіла земля, і не кричали люди... Із-за великої білої хмари виглянуло спокійне сонце, і здавалося, що мир і тиша настали в усьому світі.

Левко Пилипович перекинувся з живота на бік і лише тоді відірвав ліву руку од грудей. Вона була вся в крові, і сорочка на грудях теж чорніла загуслою кров'ю.

— Я поранений, Андрійку...— тихо і якось ніби винувато промовив Левко Пилипович.— Мабуть, тяжко... Перев'яжи мене...

15

— Тату, тобі треба перейти у вежу. Там не так жарко,— сказав Андрійко, промивши та перев'язавши рану.

Левко Пилипович глянув на сина згаслими очима.

— Навпаки, мені треба бути тут. Вони знову можуть полізти... Та й повітря тут більше, просторіше якось... Сходи, Андрійку, послухай зведення і... передай про нас...

Ще жодного разу Левко Пилипович не інформував ту невідому станцію про становище у вежі. А тепер, коли вцілілий залишився тільки Андрійко, вирішив, що далі мовчати не можна.

"А може, наші знайдуть, як врятувати нас,— думав він,— може, вже хоч не мене, то Андрійка. Коли б тільки знати, що син буде врятований, то хай би вже я й помер..."

Куля застряла в нього в грудях під ключицею, він відчував її, коли б лікар, він би витяг кулю і врятував йому життя. А що може зробити Андрійко? То хай щось придумують, хай придумують...

Андрійко приніс із вежі несподівано страшну звістку:

— Рацію розбило, тату.

— Як розбило?! — аж сахнувся Левко Пилипович.

— Снарядом розвернуло вхід до вежі, а апаратуру просто-таки розтрощило осколком чи каменюкою.

— Та-а-ак...— видушив із себе Левко Пилипович.— Ще цього нам тільки й не вистачало.

Він довго мовчав, морщачи засвіаглого, коричневого лоба, обдумував своє становище. Далі рішуче промовив:

— Я відремонтую рацію. Без неї нам ніяк не можна. Без неїми зовсім глухонімі...

Левко Пилипович звівся на коліно. Голова йому наморочилась. Земля, небо, Андрійко, вежа — все гойдалося перед ним, ніби він був на палубі корабля в час великого шторму.

— Підтримуй мене, синку.

Андрійко підставив плече під батькову руку, і Левко Пилипович, зціпивши зуби, тамуючи стогін, що ось-ось мав вирватися з грудей, зіп'явся на рівні ноги. Ступив раз, удруге... Червоні кола попливли перед очима. Але він утримався на ногах і якось боком, з допомогою Андрійка повільно пішов до вежі.

"У мене є час,— думав він,— вони не можуть одразу ж напасти ще раз... А без рації як же ми будемо?.."

Тепер всі його бажання зводилися до одного: передати по радіо, хай врятують Андрійка. Хай врятують будь-що. Для цього ще є час... Як саме можна було б його врятувати, він не знав. Розумів тільки одно: це треба зробити. Не можна ж залишати хлопчика на поталу ворогам! Фашистські звірі вигадають для нього такі тортури, про які ще світ не чув.

Перед входом до вежі він зупинився. Стіну справді було розвернуто. Не вистояла. Та й дивно було б, коли б вона вистояла. Не на теперішні снаряди розраховували її генуезці.

— Давай сюди рацію, тут видніше.

Андрійко, силкуючись, витягнув апарат з вежі. І коли Левко Пилипович глянув на рацію, то в нього обірвалося серце. Вся передня стінка передавача була розтрощена й зігнута, батарея розколена надвоє. Батарею, правда, можна замінити запасною, але рація, рація!..

Тремтячими руками (власне, однією рукою, бо другою він майже не володів) Левко Пилипович почав знімати передню стінку. Андрійко допомагав йому, орудуючи викруткою та плоскогубцями. Він знав, що тато міг зібрати приймача чи передавача буквально з нічого, і вірив, що й зараз відремонтує рацію, тільки боявся, чи вистачить у нього сили на таку тонку й кропітку роботу.

Цього ж боявся й Левко Пилипович. Почував, що сили його тануть. Усе частіше змушений був переривати роботу й відпочивати. Рясний піт заливав обличчя, шию. Йому страшенно хотілося пити. Сухий і шорсткий, як щітка, язик ледве ворухився, у грудях пекло, але він шкодував для себе зайву краплину води, зберігаючи її Андрійкові.

Однак хлопчик помітив, що татові з кожною хвилиною стає гірше. Він налив у кухлик води і попросив:

— Випий, тату. Тобі полегшає.

Левко Пилипович не заперечував. Набрав у рот води, так потримав її, потім уже проковтнув. Справді, йому одразу стало краще, навіть але ніби в очах проясніло. Але такий стан тривав недовго. До горла підкотилася нудота. І тепер він уже сам попросив :

— Ще трохи...

— Всю випий, усю,— наполягав Андрійко.— У нас же є вода. А як тобі вже покращає зовсім, тоді потерпимо.

Левко Пилипович на диво покійно випив з кухлика всю воду. Знову взявся до роботи, переборюючи нудоту, що все ж таки підступала до горла. Своєї рани він начебто не почував. Був тільки тупий, гарячий біль у лівій половині грудей та в плечі, і йому здавалося, що коли б він оце мав змогу лягти грудьми чи спиною на щось дуже холодне, той біль минув би і він знову відчув би себе здоровим та цілком працездатним.

Але замість холоду навколо було розпечене сонцем каміння, жаром дихала наскрізь прогріта земля, в лице пашіло гаряче повітря.

Йому знову нестерпно захотілося пити, він ледве ворухив важким, розпухлим

язиком, але подумав про те, що не попросить води ні краплини, а залишить її Андрійкові...

Раптом йому здалося, ніби він чує звук приймача, і губи його скривила квола, ледь помітна, якась неприродна усмішка.

— Слухай, Андрійку, слухай... Нас викликають...

Хлопець глянув на нього здивовано й злякано. Навушників ні в тата, ні в нього на голові не було, мертва апаратура лежала ще розкидана, і сам він ніяких звуків не чув.

— Хто викликає, тату?.. Що ти чуєш?..

— А хіба ти не чуєш?..— цілком логічно й виразно спитав Левко Пилипович.— Ось ти слухай... слухай...

Андрійко затремтів усім тілом. Хоч батько говорив начебто цілком свідомо, не плутався і не збивався в словах, але вони аж ніяк не відповідали тому, що було насправді. Як же тато міг щось чути, якщо радіостанція не працює, а сам він дивиться кудись у простір невідривним, некліпаючим поглядом?

— Що з тобою, тату?.. Отямся!..— майже закричав хлопчик у відчаї.

Він спробував приторкнутися рукою до татового плеча, але той несподівано грубим і сильним рухом відштовхнув його:

— Ти ж заважаєш!.. І оті заважають, що он там...

— Татусю!.. Тату!..— тепер уже закричав Андрійко на повний голос, почувачи, що його охоплює невимовний жах.— Там ніде нікого немає!.. Це я біля тебе, Андрійко!.. Та глянь же, це — я!..

Слова на устах Левка Пилиповича перетворилися на невиразне бурмотіння, з якого Андрійко все-таки зміг зрозуміти: тато дуже добре знає, хто біля нього, і що треба слухати радіо — воно скаже, як і що робити...

Плачучи та долаючи опір батька, Андрійко підхопив його під руки й потяг у вежу, в прохолодну тінь. Обережно поклав на суху траву, яку весь час наношували, щоб прикрити камінну підлогу, а під голову підклав подушку, набиту тією ж травою. Потім він намочив водою ганчірку, витер батькові розхристані груди навколо перев'язки, витер, обличчя і шию, знову намочив ганчірочку і поклав татові на лоба.

Левко Пилипович принішк і, здається, заснув. Дихати він став рівніше й спокійніше. Тут, усередині вежі, було не так жарко, як надворі, стіни повнилися одвічною вологою, яка бувай там, куди ніколи не проникає сонячне проміння.

Андрійко сидів над батьком, невідривно дивився йому в обличчя і тихо схлипував. Хлопчик ще не усвідомив того, що може статися далі, але гнітюча туга облягала його серце, і думав він не про себе, а про тата — як порятувати його, чим допомогти і чим зарадити?

Минула, може, година, може, дві, а тато все ще спав, рівно дихаючи.

"Гаряченьким погодувати його треба, як прокинеться,— подумав Андрійко.— Він же зовсім кволий став та ще й це поранення".

Тихо, щоб не розбудити батька, хлопець переповз у протилежний куток вежі, де зберігалися продукти, і... жажнувся. Розірваний мішечок з сухарями лежав осторонь

порожній, і лише кілька сухарів валялося в пилюці, в сухій траві, серед камінців. Зовсім окремо валялась зігнута консервна банка, і коли він заглянув до неї, то переконався, що консервів у ній лишилося не більше як півложки.

Він зібрав сухарі, обережно й ретельно обдуб та обтер кожен зокрема і загорнув їх у шматинку, що трапилась під руку.

"Татові не скажу,— вирішив сам собі,— хай не знає, що сталося. Хай навіть не догадується, що зникла половина і так убогого харчу. А там видно буде... Якось протягнемо..."

Великим гострим рибальським ножом він виколупав рештки консервів і вкинув у казанок. Налив туди води і недалеко від входу до вежі (щоб увесь час було видно тата) повісив казанок на вогонь.

Вариво швидко закипіло. Вже можна було б і їсти, але тато все ще спав. Та й не диво, йому ж останнім часом взагалі майже не доводилося спати, знесилів зовсім.

Нарешті Левко Пилипович глибоко зітхнув, розплющив очі. Побачив над собою сіре склепіння вежі й почув тухле шарудіння. Щось неясне й невиразне ворухнулося в його пам'яті. Ніяк не міг згадати, чому він тут лежить, що робив востаннє, що говорив... Відкинув здорову руку вбік, під пальцями зашелестіла суха трава. Спробував повернути голову, але його раптом пронизав гострий біль, і він у напівстогоні запитав:

— Андрійку, ти де?

— Я ось, тату,— одразу ж з'явився біля нього хлопчик,— Вже суп готовий. Давай поїмо?

— Там усе тихо?

— Весь час стежу. Спокійно.

— Що зі мною було? Я не все пригадую.

— Нічого не було,— знизав плечима Андрійко, бо йому й самому хотілося вірити, що це саме так.— Ти заснув...

— А радіостанції я ж не полагодив. Як же я міг заснути?

— Ще полагодиш. Поки що видно... А ні, то завтра.

— Авжеж,— згодився Левко Пилипович.

Андрійко, щасливий, що тато знову став такий, як завжди, швидко налив у глибоку емальовану мисочку гарячого варива.

— Поїж, тату, гарненько.

Вони разом сьорбали гарячий суп. Андрійко вдавав, що теж гризе сухарик, але всією силою волі утримувався від цього, бо знав, що цей сухарик буде йому ще потрібний. Може, доведеться ділити його начетверо, надесятеро, щоб зберегти надовше.

— Тепер іди подивися, що там...— звелів Левко Пилипович,— а я ще попораюсь біля рації.

Ось тут тато лежав... Он звідти лізли фашисти. Те місце, де вони горіли, чорніє великою голою латкою...

Чомусь згадалося, як кілька років тому дітлахи, пустуючи, запалили розливу на воді мазуту. Вогнем охопило майже пів-бухти. Це було красиво й страшно. Вогонь на воді! Його нічим було погасити. Він розливався, повз червоними гадючками, котився разом із хвилями до берега. Ось-ось мали спалахнути баркаси та шлюпки. Але знайшлися сміливці, сіли в ті шлюпки й рушили назустріч вогню, одгорнули його від берега, від причалу. Серед них був і Мікос... Він врятував од вогню багато рибальських суден. А сам згорів на вогні...

Андрійко глянув туди, де стояли чорні хрести, де палали вогнища, де фашисти чинили страшну розправу. Тепер там було зовсім порожньо, навіть пустельно. Знову селище наче вимерло.

Але то тільки так здається. Щось там робиться... Насторожено причаїлися люди по хатах. Не сплять вороги. Після останнього бою вони, звісно ж, вигадують щось нове. Просто-таки неймовірно, щоб фашисти залишили вежу в спокої!

Хлопець пішов траншеєю, придивляючись до кожного каменя і до кожного кущика. Йти було важко. Хоч і поїв трохи, але цього не набагато вистачило. Кволий і немічний, він дуже повільно переставляв ноги й тримався за стіни траншеї руками.

Ось звідки він косив гітлерівців з кулемета. Йому й досі дивно: як він зумів зупинити їх і змусив тікати? І чому сам лишився живий? Адже кулі сипалися, як град...

Обійшовши всі траншеї та уважно обдивившись довкола, Андрійко повернувся на татів спостережний пункт. Він знав, що тато, як закінчить лагодити радіостанцію, неодмінно зажадає повернутися сюди, тому вирішив намостити йому місце, щоб зручно було лежати. Сходив нарвав свіжої трави та гарненько втоптав її, наламав гіллячок і зробив густий затінок. Потім оглянув татів кулемет, пересвідчився, що він порожній, і вставив новий, останній диск.

Раптом спохватився: "А що ж у мене там лишилося?"

Хутко пішов до своєї вогневої точки. Тут валялося багато вистріляних гільз, а в диску — лише кілька патронів.

"Повинні ще бути", — подумав він і вернувся до вежі.

Тато знову лежав нерухомий на спині. Безсилі руки його були широко розкинуті. На лобі, на шиї і на розхристаних грудях блищали великі, прозорі краплини поту.

— Тобі погано, тату? — підсів до нього Андрійко.

— Синку, — тихо обізвався Левко Пилипович, — радіостанція працювати не буде...

Андрійко навіть не знайшов, що відповісти на це. Сидів приголомшений, пригнічений, заціпенілий.

Довго мовчав і Левко Пилипович. Далі пояснив:

— Не можу відремонтувати. Не вистачає запасних деталей... Я ось думаю й думаю...

Він раптом закашлявся тяжело й схопився рукою за груди. Це, власне, був і не кашель, а стогін, що тіпав його тілом. На посинілих губах з'явилася кров.

Андрійко кинувся до бідона з водою, налив у кухоль і підніс батькові до рота.

— Випий, тату, випий швиденько.

Не дожидаючись, поки той візьме кухоль, він сам линув йому води в рот і витер губи.

Кашель катував старого пораненого чоловіка ще довго. Нарешті тато заспокоївся і знову повторив:

— Я думаю... Як би тобі втекти...

Андрійко добре знав, що втекти звідси неможливо. Там, унизу, чатують німці (о, вони раді були б схопити когось із оборонців вежі!), а з моря — височенні обриви. Але Андрійко сказав батькові зовсім не про це:

— Мені з тобою не страшно, тату.

Левко Пилипович поводив туди й сюди притуманеними очима, змахнув з чола холодний піт і тихо промовив блідими, зламаними в куточках губами:

— Я не знаю, скільки мені ще жити... Та й який я тобі тепер помічник?..

— Ти видужаєш, ось побачиш.

— Авжеж, авжеж...

* * *

Находив вечір. З моря війнуло благодатною прохолодою. За багряніли, розквітли червоними трояндами хмари на заході. Вони з'являлися тільки вранці й перед вечором на небесно-земному прюзі, наче тільки для того, щоб подратуватися. А весь день і всю ніч небо було геть чисте зовсім, ніби виметене дбайливою і недоброю господинею.

Вдень, як і досі, нестерпно палило сонце і нагрівало землю так, що на неї не можна було стати босою ногою. А вночі жили своїм таємним життям, загадково переморгувались далекі, до всього байдужі зорі.

Трохи пізніше над зубчатими обрисами гір, вкритих чорним і кам'яно-мертвим лісом, виткнувся язичок місяця, але він швидко заховався, наскрізь прозорий, млявий і безсилий.

Треба було знову переходити на бойові пости. Нічна прохолода полегшила біль, і Левко Пилипович, спираючись на Андрійкове плече, дійшов до своєї траншеї. Тут він зручно вмовстився і попросив Андрійка:

— Тільки не давай мені спати... Щоб не заснув я...

— Гарзд,— сказав Андрійко, хоч сам подумав, що було б дуже добре, коли б тато справді заснув, бо кажуть, ніби сон — то найкращі ліки. А завтра вранці вони знову зварять суп... З чого суп?.. Ні з чого ж зовсім! Ну, можна просто попити окропу, погризти сухаря, і татові стане краще.

Сам Андрійко голоду вже не відчував. Тільки розумів, що йому треба було б поїсти. І навіть не поїсти, а добре наїстися, щоб у тіло влилася сила, щоб не тремтіли руки та ноги, щоб він став таким дужим, як був колись...

Тільки в хвилини гострого нервового напруження він почував себе дужим, здатним

зробити що завгодно, а в інший час його хилило на сон. Йому й зараз дуже хотілося спати, але він собі сказав, що не засне, що змусить себе триматися хоч би там що, дасть відпочити татові, а сам усю ніч якнайпильніше стежитиме за всією територією. Він розбудить тата лише тоді, коли гітлерівці знову підуть у наступ, і вони вдвох знову відбиватимуть їхню атаку.

Раптом Андрійком аж кинуло: чим же відбивати атаку? Він же так і не приніс сюди патрони. Вони там, у вежі.

Хутко пішов траншеєю до тата.

— У нас нічим перезарядити диска. Я тоді все вистріляв,, Ти побудь, а я збігаю.

— Все забери, що там є.

Для боєприпасів у вежі була видовбана яма. Андрійко скочив у неї, помацав руками й похолонув увесь: руки наткнулися лише на одну коробку, та коли підняв її, то й вона здалася йому надто легкою.

"Невже не повна?.. І невже тільки одна й лишилася?.."

Черкнув сірничок. Вогник вихопив з темряви чорні, голі стінки ями і голе, порожнє дно. Перш ніж нести коробку, він відкрив її і полічив патрони. Їх було тільки сорок.

Тоді кинувся до інших коробок, що стояли під стіною. Може, в них щось лишилося?.. Відкривав їх одну за одною, переконувався, що вони таки справді порожні, і відкидав із злістю геть.

Так, більше немає жодного патрона.

Це злякало його дужче, ніж обмаль сухарів і води. На тих сухарях, що є, і на воді, яка лишилася, ще якийсь час можна триматись, але що робити без патронів?..

Андрійко приніс напівпорожню коробку до тата:

— Оце все, що є...— сумно і безнадійно повідомив він.

— Заряди свої диски повністю,— звелів Левко Пилипович.— І коли що, живий у руки не давайся. У тебе є ще дві гранати.

І знову голос його був хоч і кволий, але твердий і якийсь трохи чужий, надто офіційний.

* * *

Настала ще одна ніч. Літня, коротка ніч, але сповнена неспокою і тривожного чекання. Темніло небо у високості з далекими байдужими зорями, десь осторонь у сухій траві перегукувалися скрипалики-цвіркуни, шелестіли невидимі звірята, мабуть ховрашки, кілька разів просвистіли крильми над головою якісь нічні птахи.

А ще пізніше в небі загули мотори літаків. Самих літаків не було видно, але густа зірчата темрява тремтіла й стогнала, і здавалося, що коливалось розгойдане тим гулом повітря.

Андрійко слухав, силкувався вгадати: свої чи ворожі? Ні, то — чужі. Наші гудуть рівно, басовито, а ці — люто, з присвистом.

За кілька хвилин земля загула й застогнала вибухами. То бомби шматували Севастополь. Вночі особливо виразно чути, як гахають бомби і стріляють зенітки,

видно, як палахкотить небо, підпалене пожежами.

Знову те ж саме — вибухи і заграви...

Пригадалося, як літаки били по вежі. Але це — не те. Тут бомби падали на мертвий камінь, рвали його, вгризалися в нього, кололи його на скалки, нівечили, але це все-таки мертвий камінь. А в Севастополі стільки людей! І якщо гітлерівці б'ють по ньому, значить, він живе, живе і бореться!

Тепер у них у вежі немає радіо, вони з татом навіть не можуть послухати зведень Радінформбюро, але й так ясно з усього, що Севастополь не здався...

А чи заснув тато? Добре було б, коли б заснув.

Хлопець тихенько, навшпиньках пішов траншеєю до батькової вогневої точки, намагаючись зайвий раз не зашурхотіти камінчиком. Але, не дійшовши десь кроків за п'ять, почув голос:

— Що тобі, Андрійку?

Цей голос захопив хлопця зненацька.

— Я нічого... Чуєш, бомблять Севастополь?

— Чую. Чому ти залишив кулемета?

— Так... на хвилинку.

— І на хвилинку не залишай! — це був знову твердий, вольовий голос.

І Андрійко навіть зрадів йому: "Виживе тато, виживе!.." Уже зібрався іти, як раптом почув:

— Андрійку, іди сюди.

Він повернувся, став у нерішучості:

— Що, тату?

— Сядь посидь біля мене.

Андрійко притулився до гарячого батькового плеча. Чув, як гулко й нерівно б'ється у нього серце, густа борода лоскотала йому лоб і щоку. Згадав, що раніше тато ніколи не носив бороди. Він завжди ретельно голився, і щоки у нього були чисті, аж ніжні. Був завжди лагідний з людьми і ніколи не гримав на учнів, які могли навіть людину з залізними нервами вивести з рівноваги. Хоч він викладав фізику та математику, але знав безліч віршів і міг читати напам'ять цілі сторінки з прози Тол-стого, Коцюбинського чи Франка. Друзі казали Андрійкові: "У твого тата феноменальна пам'ять". Вільними вечорами він грав на піаніно, а мама співала так красиво, що збиралися сусіди, щоб послухати. Тоді в хаті ніби наставало свято.

А тепер ось вони з татом самотні сидять на горі, відірвані, одрізані від людей, і немає кому допомогти пораненому. А там, унизу, в селищі та в їхній хаті, де колись були мир і тиша, де лунав безтурботний сміх, де пливли чарівні звуки піаніно, безчинствують вороги. Як же це так?.. Як це так?

Левко Пилипович притулив сина до себе, поклав долоню на його теплу голову, і невидимі в темряві сльози котилися по його щоках. Мабуть, і він багато передумав за ці хвилини...

Зітхнув глибоко й важко, озвався:

— Що я хотів тобі сказати, Андрійку?..

Хлопець відхилився од батькового плеча, вражений глибиною і зворушливістю його голосу. Пройнятий трепетом, весь натягнутий, як струна, чекав дальших слів.

Але раптом тато знову зайшовся довгим, тяжким кашлем. Щось клекотіло у нього в грудях, виривалося назовні, він крутив головою з боку на бік, не маючи змоги боротися з болем, що катував і знесилював його тіло.

Андрійко ще збігав у вежу, приніс води. Левко Пилипович покійно випив, затих на хвилинку і знову тяжко застогнав від кашлю, що розтинав йому груди.

Коли, нарешті, кашель одхлинув, заговорив тихо:

— Нас не двоє з родини осталося, а троє... Ще десь є твоя мама... її розлучила з нами війна, Андрійку, ти знаєш... Але я вірю, що вона є. Ти, коли зустрінешся з нею, то розкажи. Звісно, їй тяжко буде про все це слухати, але ти розкажи...

Він ще раз обняв сина, притулив до себе і довго не відпускав. Потім поцілував у розкудлану голову:

— Ну, а тепер іди... Чатуй... А я відпочину трохи, полежу... Важко мені...

— Ти засни, тату. Не бійся, я добре дивитимусь.

* * *

Тепер Андрійко, пильно оглядаючи місцевість довкола, думав про маму. Вона завідувала місцевою лікарнею, вела якусь наукову роботу, Андрійко не знав, яку саме, але розумів, що дуже важливу, бо її статті друкувалися навіть у медичних журналах та газетах. За кілька днів до війни її викликали до Львова на конференцію... Так і не вдалося вже з нею зустрітись...

"А чого це тато згадав про маму? Та ще так. Каже: "Якщо зустрінешся з нею". А сам він?.. Може, знову марить? Такий гарячий увесь... Але що ж я можу зробити? Що я можу?" — губи в Андрійка затремтіли, він міг би й заплакати, бо його ніхто не бачив, але закусив губи, зітхнув важко невиданими грудьми і знову став стежити за місцевістю.

Хоч з моря часом докочувалася прохолода, ніч була парка. Нагріта за день земля дихала теплом, і воно текло над нею, горнулося до неї невидимими хвилями.

"Шкода, що німці захопили своїх пораних та убитих,— подумав Андрійко,— можна було б позабирати в них патрони й автомати... А то що ж, тим, що є, багато не настріляєш. Але я буду так, як тато навчав; підпущу ближче, а тоді вже. Заснув він чи ні? От коли б заснув!"

Андрійко знову навшпиньках пішов траншеєю. Трохи не дійшовши, зупинився. Тато лежав боком, головою на подушці. Лежав зручно, мабуть, спав і не почув Андрійкових кроків.

"Хай поспить,— радісно подумав хлопчик,— як добре, що він заснув".

І все ж коротка ніч здавалася дуже довгою. Андрійко страшенним зусиллям волі боровся зі сном, поки нарешті не помітив, що небо ледь-ледь посвітлішало. Тоді йому стало легше. За ніч вороги не з'явилися. Тепер уже не з'являться. Вони вже добре

провчені і знають, як їх тут зустрічають по видному.

Хлопець почав стежити за тим, як приходить світанок. Бліднуть зорі... Десь ледве помітно рожевіє небо... Прокидаються і подають перші, ще сонні голоси ранні пташки... Все, все він чув і бачив надзвичайно виразно, чітко, яскраво, ніби все навколо просвічувалось і розкривалося перед Андрійковими очима, і його душа, як, може, ніколи досі, була вражена величчю й красою Всесвіту, незвичайністю і простотою тих змін, які відбуваються у природі...

"Тато ще спить. І нехай спить,— радів Андрійко.— Зараз я приготую йому сніданок. Один раз на день їсти — це для нього мало. Я годуватиму його і вранці і ввечері. А мені досить і одного разу..."

Він пішов до вежі, хутко закип'ятив воду і вкинув у неї останню грудочку цукру. Хай тато вип'є солоденького окропу з сухариком, це його підтримає.

Коли повернувся назад з казанком, тато ще спав.

Тоді тихо озвався:

— Прокидайся вже, тату, поснідаємо трохи. А тоді знову можна буде відпочити.

Левко Пилипович не поворухнувся.

— Тату, чуєш? — в голосі Андрійка забриніла затаєна тривога.

Знову ніякої відповіді не одержав.

Тоді кинувся до батька притьмом, упав перед ним на коліна і смикнув за плече, намагаючись заглянути в обличчя очима, що вже округлювались і наливалися жахом.

І раптом він нестямно щось скрикнув...

Левко Пилипович лежав мертвий.

17

Він довго копав яму, все ще не вірячи, що копає її для тата. Руки були мов чужі, не слухались його, не тримали заступа. Ноги тремтіли й підгиналися.

Іноді сідав біля ще неглибокої ями і затуманеним зором втуплювався кудись у далечінь. Щось думав, але що саме, не розумів, бо думки були, як клубки хмар — не чіткі, до кінця не оформлені й заплутані. Часом зусиллям волі намагався схопити якусь думку, зосередитися на ній, довести її до кінця, але вона несподівано виривалася, розповзалася, а замість неї уже туманом клубочилась інша, теж невиразна й нестійка.

Та коли він отак сидів, тіло його встигало трохи відпочити. Тоді знову брав заступ, дробив міцний, непіддатливий камінь, довбав віками злежану землю.

Кілька разів відкладав роботу, підходив до тата, відгортав ріжок білої простині, якою прикрив мертве тіло, і довго дивився йому в обличчя. Воно було воскове й холодне.

— Тату... Татусю... — пошепки кликав Андрійко, ніби боявся несподівано злякати його. — Це ж я, твій Андрійко... Почуй мене, обізвись до мене, бо мені страшно... Як же я тепер буду без тебе?.. Навіщо ти вмер?..

Він дослухався до власного голосу, схиливши розкудлану голівку на тоненькій, як стебельце, шиї, і з надією вглядавсь у мертве татове обличчя:

— А може, ти чуєш мене, тільки не можеш відповісти?.. Я підожду... Я тут посиджу біля тебе...

І довго сидів закам'яніло, ждучи якогось чуда, сподіваючись, що тато ворухнеться, обізнеться, і тоді все буде так, як було досі.

Але спливав час, ніякого чуда не ставалося, тато мовчав, стуливши мертві губи, які так і захолонули з виразом муки та скорботи.

Андрійко закривав обличчя простирадлом і знову йшов копати яму. З учорашнього дня не взяв у рот ні крихти сухаря, ні краплини води, тому кволість дедалі дужче давалася взнаки. Все частіше він відпочивав, втупивши очі кудись у далекі гори, або в морське безмежжя, або в землю. А то й просто лежав із заплющеними очима та важко, уривчасто дихав.

Надвечір яма була готова.

Ледь переставляючи ноги, Андрійко почовгав у вежу, зняв з дерев'яного ліжка сіру цупку солдатську ковдру і вгорнув у неї тата. Тепер треба було дотягти його до ями. Сили не вистачало. Ступав кілька нерівних кроків і падав, раничи руки та ноги гострим камінням.

"Так і до ночі не дістанусь до ями", — зринула думка. Але згадував, що уже з першою темрявою гітлерівці можуть атакувати вежу, і збирав останні сили.

Власне, він думав не про себе. Боявся, щоб вороги не захопили тата. Навіть мертвий він не повинен потрапити їм до рук,

бо вони й над мертвим чинитимуть наругу. А це було б для Андрійка найстрашніше. І хлопець знову збирався з силами, тягнув свою ношу до ями, обливаючись потом, важко дихаючи кожною клітинкою розгараючого тіла.

Червоне закривавлене сонце сповзало уже за гору, коли, нарешті, Андрійко опинився біля ями. Яма була неглибока, по пояс, і йому вдалося швидко покласти у неї тата. Спершу він обгорнув мертвого дрібними камінцями. Тоді сипнув землю заступом. Земля мертво заторохтіла по камінцях, і Андрійкові вчувся той самий холодний безнадійний звук, який чується, коли земля сиплеться на труну.

Хлопець випустив з рук заступа і затіпався у нестримному риданні. Тільки тепер, ось у цю хвилину, він до кінця зрозумів, що вже ніколи в житті не побачить свого тата, не почує його голосу і ніколи тепла татова рука не ляже на його голову. Так само з усією ясністю усвідомив, що лишився зовсім-зовсім один у цій вежі, на оцій пустельній скелі, серед дикого сірого каміння.

Він плакав довго й невтішно. Плакав, тулячись мокрими щоками та грудьми до землі, ніби просив у неї захисту й поради.

Нарешті, знесилений, затих. Мовчки і швидко загорнув яму, намовив могилку і пішов на те місце, де недавно лежав тато. Трава була тепла, наче ще зберігала тепло живого тіла. Осторонь так і стояв уже холодний казанок з перевареною водою. Біля нього валялися два сухарики.

Татів кулемет, добре замаскований, дивився чорним оком дула вниз, звідки кожен мить могли з'явитися фашисти. Поряд лежали, дві гранати і пляшка з запалювальною

рідиною.

Андрійко перейшов до своєї вогневої точки. Біля його кулемета теж лежав заряджений диск. Обійшов ще й запасні траншеї. Тут ніякої зброї не було. Отже, два заряджених кулемети, один неповний диск, чотири гранати і одна пляшка з запалювальною рідиною. Це все, що він має...

А ще в нього є кілька сухарів і трохи води. Андрійкові раптом страшенно захотілося пити, ще ніколи так не хотілось. Його просто палило всередині. Він перехилив один кухоль, другий і раптом спохватився:

"Що ж це я роблю?.. Дощем і не пахне. Спека! Пропаду без води..."

Він закрив бідон, зібрав сухарі, взяв казанок і все це відніс у вежу, заховав. Ховав довго, наче від злодія, а не від самого себе. Потім вийшов з вежі й повів довкола очима.

Сам!..

Зовсім сам!..

Немає до кого обізватися, ні з ким порадитись, поговорити.

Що ж робити?.. Може, справді спробувати втекти звідси? Скористатися темрявою ночі і втекти, як радив тато. Але де та щілина, за якою не стежать фашисти? Вони півкільцем охопили гору від одного крутого берега до другого й вичікують, що хтось поткнеться з вежі, та час від часу пробують перевірити, чи міцно вона ще тримається?

Звісно, коли б вони знали, що лишився він один, Андрійко, дванадцятирічний хлопчик, то атакували б гору цю ж мить. Але їхня остання вилазка закінчилася для них тяжкою поразкою, і вони певні, що вежа ще має силу, тому не ризикують одразу ж напасти знову, Або ж готують артилерійський обстріл. А може, знову пустять літаки?

А що, як справді все-таки спробувати вирватись, прослизнути крізь їхній заслон?

Хлопець добре знав тутешню місцевість. Прямо на селище йти не можна. Там між останнім рядом хат і крутогір'ям жителі вирубали чагарники, розчистили й почали засаджувати землю та засівати хто чим хотів — і виноградом, і кукурудзою, і картоплею. Все це тепер викопане, витолочене, і там утворилася просто гола площа, на якій і зайцеві заховатися ніде. Туди потикатися не можна.

Ось коли взяти правіше, там чагарники ще лишилися, хай і не дуже густі, але в них таки можна заховатись. Не стежать же гітлерівці за кожним кущем!

А якщо він прорветься крізь ворожий заслон, то куди подінеться? Те вже не має значення. В першому ж селі йому дадуть притулок. І хто подумає, що він сидів у вежі, що то він разом з татом, разом зі своїми братами знищував фашистів? Нікому й на думку таке не спаде. Просто собі — хлопчик, який під час війни втратив усю рідню та й ходить безпритульний, шукає, де прихилити голову.

"А тато — тут... І Василь тут... І Грицько — він теж тут, у морі, в тих хвилях, які день і ніч обмивають оцю скелю...— раптом подумав Андрійко.— Оцю скелю й оцей шматочок не взятої ворогом землі. Вони ж загинули за те, щоб не віддати цю землю!.. А якщо я втечу звідси (до нього тільки тепер з усією повнотою дійшов зміст цього слова — втеч у!), то на кого лишу цей шматочок нашої землі? На кого лишу дві могили — татову й Василеву? І на кого лишу оті хвилі, що день і ніч б'ються об скелю, стогнуть і

розповідають про те, як вони оберігають вічний сон Грицька? Ні, мені не тікати треба. То мене тато жалів, коли радив: "Утечи". Мені треба поквитатися і за тата, і за братів, і за тих, що їх замучено!.."

18

Щодня й щоночі Андрійко ждав атаки фашистів. Але дивно: гітлерівці не чіпали вежі, наче забули про неї. І хлопцеві вже хотілося, щоб вони напали на нього. Він знову побачив би, як від його куль падають вороги. Може, його і схоплять, може... Але він поки що має два заряджених кулемети, запасний диск, гранати і пляшку з запалювальною рідиною. Аби міг з усього цього скористатися!

Він жив дивовижним, примарним життям: не знав, який день — понеділок, середа чи неділя, яке число, навіть не знав, який місяць за календарем — червень, липень, чи серпень... Якось узяв до рук татків "Вахтовий журнал". Останній запис у ньому зроблено 12 липня 1942 року. А скільки днів і ночей минуло відтоді? Андрійко вже не міг цього порахувати, він втратив будь-який орієнтир. День приходив на зміну ночі, ніч — на зміну дня, а скільки їх було — хто його знає...

Іноді Андрійко засинав об обідній порі, наче падав у бездонно-глибоку прірву, а коли прокидався, сонце знову стояло в зеніті. Часом сон зборював його десь на світанку. Скільки він тоді спав, теж невідомо, може, добу, може, кілька хвилин, бо, розплющивши очі так само бачив світанок.

Можна було б рахувати дні по сухарях, коли б з'їдав по одному щодня, але кожен сухар вій ділив: спершу надвоє, потім — натроє, а далі просто відгризав трохи сухарика й ховав його, обережно замотавши в ганчірочку, щоб не загубилася жодна крихта.

Тепер він до вежі вже не заходив, там йому робити було нічого. Все: і зброя, і боеприпаси, і їжа, і останні краплини води — були тут, на вогневій лінії. І він мріяв тільки про одне: аби швидше, поки він ще не вмер, напали фашисти, щоб можна було вистріляти по них усі патрони, викидати всі гранати, лишивши для себе тільки останню...

Одного дня Андрійко виявив, що в нього вже немає жодного сухаря. Лишилося тільки трохи води, яку він беріг особливо ретельно. Хлопець був приголомшений цим відкриттям, хоч і раніше знав, що рано чи пізно, а це повинно статися. Очманіло дивився перед себе невидючими очима і не рухався, впершись руками в землю.

Коли б він заплющив очі, то можна було б подумати, що це не жива людина, а мрець, мумія, витягнута з стародавньої могили під час розкопок. Тіло його зовсім висохло, орбіти очей провалилися і почорніли, обличчя зморщилося, і тільки, коли він розкривав рота, в червоних, запалених і пухлих яснах білили живі зуби, які здавалися проти маленького обличчя непомірно великими. Ніхто б не міг визначити, скільки йому літ — це був маленький дідусь з кучмою брудного, скуйовдженого волосся на голові. Здавалось, що у ньому вже зовсім згасло життя.

(Однак Андрійко ще кріпився. Посидівши трохи отак нерухомо, кволо зіп'явся на ноги, допомагаючи собі руками, і поволі почовгав у вежу. Довго нишпорив по всіх

закутках, шукаючи хоч чого-небудь поїсти. Знайшов давню поруділу й пом'яту пачку з-під галет, у ній збереглися сухі, зчорнілі крихти, схожі на макові зернята. Жадібно висипав їх собі в рот.

Більше нічого не було.

Тоді вийшов з вежі і поволик ноги схилом гори. Йому спало на думку пошукати їстівне коріння. І він справді знайшов його. У всякому разі корінь був не гіркий, а солодкуватий, і, крім усього, з нього видавлювалась така сама солодкувата рідина, а це для Андрійка було немало. З'ївши кілька таких корінців, відчув себе краще.

Фашисти не атакували.

Вони ніби знали, що брати вежу в лоб уже не потрібно, що в ній доживає останні дні її останній оборонець, і тільки чекали його кінця. З гори він бачив, як вони вільно ходять по Набережній і по площі, поодинці й групами, і не звертають на вежу ніякої уваги.

У грудях Андрійкових раптом спалахнула лють.

— Так чого ж ви?.. Чого?..— вирвалось у нього, і він сам здивувався, бо вже давно не чув власного голосу.

Голос вихрипівся кволо й глухо. Але то був його голос, його живий голос. І Андрійко ще раз повторив, відчуваючи задоволення від того, що чує сам себе:

— Чого ж ви, гади?.. Ідіть сюди, я вас не боюсь!.. Ну, вб'єте мене, так і я ж вас покладу немало!..

Оті ворожі постаті на площі і на Набережній наливали його мозок і все його ество вогнем пекучої ненависті.

"Дістану ж я до вас!..— раптом подумав він.— Ось зараз я вам!.."

Андрійко прикипів враз згарячілими пальцями до ручок кулемета і став вичікувати, поки гітлерівці підійдуть якнайближче.

Ось вони вже в прицілі. Стали. Розмовляють. Зараз повернуться, підуть назад, і тоді вже їх не дістанеш...

Враз кулемет ожив після довгої мовчанки й зататакав, вивергаючи полум'я і дим аж наче з якоюсь радістю. Упав один, другий... Інші кинулися врозтіч, у схованки. Але Андрійко ловив на мушку тих, що тікали, і, не шкодуючи патронів, строчив, аж поки порожній диск не зупинив кулемета.

Тоді хлопець відкинувся на спину і, щасливо усміхаючись, дивлячись радісними очима у високе небо, витер з обличчя гарячий піт.

Фашисти швидко переконались, що то знову ожила вежа, яка давненько вже не озивалася. Знизу застрочили автомати і кулемети, десь недалеко задзенькали об каміння кулі. Вони свистіли тонко й коротко, фурчали, відлітаючи рикошетом, цмокали смертельним поцілунком землю, але не могли знайти Андрійка в його надійному сховищі.

Тепер він уже й не хотів потрапити під якусь випадкову кулю. Він зрозумів, що ще може воювати. А якщо може, то не має права вичікувати чогось. Он там лежить його тато, і лежить Василь, і гомоном розгніваних хвиль обзивається до нього Грицько. Всі

вони волають про помсту, їхня кров тепер бурунить у його тілі.

— Буде помста, буде!..— шепоче Андрійко.— Тепер я знаю, що робити. Знаю, знаю... Треба тільки щось поїсти, щоб сила була... Мені б ще трохи сили, хоч трішечки!..

Коли він звівся, вийшов із свого сховища й глянув на площу, ворожих трупів там уже не було. І ворожі кулемети затихли.

Ніхто не нападав не вежу.

Він спустився нижче. Тут теж знайшов той бур'ян, у якого солодке коріння. Вирвав з десяток стеблин. І зненацька йому спало на думку, що це коріння можна зварити. Авжеж, зварити. Все-таки гаряча страва, а не сира жувачка.

Добре, що є ще трохи води.

Андрійко подерся на гору, до вежі, згадавши, що там лишився казанок. Кожен крок давався йому тяжко, він ледве пересував ногами по землі. Він уже не ступав ними, а якось дивно човгав. І, крім того, вони майже не згиналися в колінах. Чому це?

Андрійко підняв одну холошу, потім другу і побачив, що ноги в нього набрякли, роздулися. Власне, й не набрякли, а налились якоюсь жовтавою рідиною, що просвічувала крізь тонюсіньку, як плівка мильної бульки, шкіру. Андрійко ткнув пальцем у литку, але не відчув болю. Ткнув наче в чужу. А коли нахилився, то відчув, що й обличчя в нього стало важке. Він придавив пальцями щоки, але теж ніякого болю не було.

"Що ж це воно таке?..— здивувався Андрійко.— Може, від коріння?.. Чи воно не отруйне?.. Але коли б воно було отруйне, то я б уже захворів, а то ж, бач, не хворію, ходжу, рухаюсь, і ніде нічого в мене не болить..."

Він не знав, що з голоду людина спершу худне, зсихається до кісток, а потім настає друга, передсмертна стадія, коли починав пухнути.

Повернувшись із вежі, Андрійко перелив усю воду з бідона в казанок, щоб знати, скільки її лишилося. Набралося майже три кухлики. Два він обережно вилив назад, у бідон, а третій лишив у казанку. До білого обчищав, обшкрябував ножом кожен корінець, щоб на ньому не лишилося землі, і кидав у воду. Розіклав вогонь. Вода швидко забулькотіла, розварюючи корінці, як картоплю. Вийшло щось схоже на кисіль.

Андрійко скуштував. Нудотно-солоденька гаряча рідина обпекла рот, потекла по горлу й гарячою кулькою зупинилася десь у животі... Йому стало млосно, голова запаморочилась, і перед очима сірими пасмами поплив туман. Організм його вже не хотів приймати їжі. Він був підготовлений тільки до того, щоб у тихому спокої заснути і більше ніколи не прокидатись.

Цього Андрійко теж не знав. Він думав лише про те, щоб виїсти все зварене й знову стріляти по фашистах. Адже не можна не стріляти, якщо в нього ще є татів заряджений кулемет, і ще є гранати... і ще є...

Голова його раптом упала на груди, права рука з ложкою зломилася в лікті, і він, в'януcci, ліг на землю... Його очі побачили високе синє небо, таке яскраво-синє, що дивитися було боляче, і він заплющився. Але одразу ж до його вух долинув гомін

морського прибою. То був не плюскіт лагідних хвиль, не удари важкої води об каміння, а саме — гомін, з якого вирізнівся згодом один голос...

"Чий же це голос?..— ніяк не міг згадати Андрійко.— І де він узявся? Адже навкруги нікого немає..."

"Чому ж немає? Я тут,— цілком виразно почув Андрійко.— Я ось біля тебе, твоя мама. Хіба ти не бачиш?"

"Ні, бачу,— сказав Андрійко.— Де ж ти була, що так довго не приходила?.. А ми з татком ждали-ждали... І Василь ждав, і Грицько."

"А де ж вони всі? Чому ти сам?"

"Василь і Грицько сплять... А тато гасить вогонь на хрестах".

"На яких хрестах?" — спитала мама.

"А на отих, де горять Мікос, Костас і Марія... Глянь, яке пожарище. Аж сюди пече... Ти прикрий, прикрий своє волосся, мамо, воно в тебе гарне. Ти пригадуєш: я завжди любив, коли ти тулилася ним до моєї щоки?.. А зараз ти накрій його чим-небудь, бо і на тобі вогонь спалахне, як на Марії... Ти бачиш, як горить?.. І вітер гойдає вогонь... гойдає... гойдає..."

"Бачу, синку, бачу",— сказала мама.

Потім мамин голос потроху затих, ніби злився з гомоном моря.

І все десь поділося...

Не стало й мами.

Була лише темрява, гаряча й важка.

Ця темрява давила Андрійкові на груди, на мозок, і в ній теж чулися голоси, тільки хлопчик ніяк не міг розібрати, чії вони. А тому й кликав у відчаї:

— Мамо, мамо!.. Де ж ти поділася?.. Я ж тобі ще не все розказав... Мені тато велів усе розказати, а ти так довго не приходила... Куди ж ти поділася, мамо?..

І знову темрява, важка й гнітюча.

Вона накотилася на Андрійка, як величезна хвиля, і накрила його з головою.

Але то ще не була смерть.

* * *

...Він розтулив очі, бо якісь мурашки лоскотали йому повіки.

Приторкнувся рукою до очей, щоб змахнути тих непроханих гостей, але переконався, що то не мурашки лазили, а сльозинки котилися одна за одною. Він плакав у маренні, у забутті.

Коли звівся і сів, побачив, що перед ним стоїть казанок з недоїденим варивом. Вогонь під ним давно вже погас, і попіл захолюнув. І нікого навколо немає.

Була мама чи не було її?.. Розмовляв він з нею чи ні?..

Але ж він так ясно, так виразно чув мамин голос!

Так само він не знав, скільки минуло часу відтоді, як зварив коріння. Може, година, а може, й ціла доба. Бо сонце, здається, стоїть у небі там, де й стояло, і ніде нічого не змінилося. Тільки ось устиг погаснути вогонь і захолюнув казанок зі стравою.

Андрійко знайшов ложку, яка випала з руки, і став поволі їсти. Він ковтав вариво з огидою, пересилиючи нудоту, що підкочувалася до горла. Але знав, що йому треба їсти. Треба будь-що! У нього ще був заряджений татів кулемет!

^ Поївши, відповз у тінь і знову ліг. Ждав вечора, одночасно відпочивав, набирився сили. Чому саме вечора? Він і сам не відповів би. Але йому здавалося, що цього вечора гітлерівці знову атакуватимуть гору.

Він дуже боявся заснути, і тому час від часу спинався на руки і так сидів, похитуючись з боку на бік. Неймовірно хотілося пити. Облизував сухим неповоротким язиком порепані губи і відчував, що рот у нього горить, як рана.

Тоді він, уже не задумуючись ні над чим, доповз до бідона і випив усю воду. Всю до краплини! На якусь хвилинку йому стало легше. Але він знову відчув, що голова наморочиться, а зір туманіє.

"Хоч би швидше вечір, хоч би швидше..." — думав він.

Та сонце пливло повільно й палило нещадно.

Андрійко звівся на ноги і, похитуючись, побрів до татового окопу. Засунув за пояс гранати, вчепився руками у татового кулемета і поповз... Раніше цей ручний кулемет він легко міг взяти на плечі й понести. Тепер же тяг його, наче важку гармату. Ставав на коліна, підсовував до себе, потім штовхав трохи вперед, ще підсовував, ще штовхав, але тільки вперед і вниз, туди, ближче до ворогів. Іноді він відпочивав, причаївшись за каменем чи густим кущем чагарника, і разом вишукував очима найкоротший і найбезпечніший шлях, щоб спуститися ще нижче.

Йому стало добре видно все селище, Набережну, бухту, рибальські баркаси і комендатуру. Тут він зручно вмовстився і став вичікувати.

Якийсь час ніщо особливе не привертало його уваги. Але ось із будки вийшов німецький солдат і зупинився на причалі, біля якого погойдувались баркаси.

Андрійко прицілився і дав коротку чергу. Вартовий упав. Звідкись з'явилися ще гітлерівці. Тепер вони були в Андрійка мов на долоні, і він знову натиснув на гашетку. Він уже й не думав маскуватися. Навпаки, йому хотілось, щоб його помітили й атакували. Тоді він коситиме їх, як бур'ян.

Проте гітлерівці лише здійсняли безладну стрілянину по схилу гори, посилаючи кулі кудись значно вище того місця, де лежав хлопець. А тим часом Андрійко вишукував нову й нову ціль. Він стріляв короткими чергами, без промаху.

Нарешті фашисти виявили його схованку. Почався нерівний поєдинок. Вони стріляли по ньому, він — по них. Але знову ж ворожі кулі лягали поряд, і Андрійко лишався неушкоджений.

"Тільки не давайся в руки живий", — згадав він татів наказ.

Ні, живий він не дасться. У нього ще є гранати. Одна з них — для себе...

Не бачив Андрійко, що з другого кінця селища на гору дереться група гітлерівців. Вони не стріляли, вони повзли поміж камінням мовчки, маскуючись і обходячи Андрійка ззаду.

Йому б оглянутися, та він і не подумав про те, що його можуть обійти. Ждав атаки в

лоб...

...Його придушили до землі саме в ту мить, коли він знову натиснув гарячим пальцем на гашетку. Скрутили за спиною руки й звели на ноги. Але стояти хлопець уже не міг. Тоді його поволокли вниз, до комендатури. Одні волокли, а інші бігли поряд, радісно щось вигукуючи. Ще б пак! Нарешті їм до рук попався живий оборонець вежі!..

Андрійка тягли вздовж Набережної, понад бухтою, повз хати, повз приміщення школи, де він колись учився і де вчителював його тато. Однак усе це було для нього вже як у тумані. Ноги його билися об каміння, але він не відчував болю.

Уже в комендатурі, ніби крізь сон, чув, як хтось щось кричав, його шарпали, кілька разів ударили в обличчя, але все те майже не доходило до свідомості, і ніякого болю він не відчував. Єдине, що зрозумів, то були слова погрози:

— Ти все скажеш... Закатуємо!..

І тоді Андрійко спробував ворухнути язиком:

— Ні-ні... не закатуєте... я вже по-ми-ра-ю...

То були його останні слова. А може, тільки останній порух думки.

19

Чому хлопчик, а не справжній, дорослий солдат?.. Як він опинився у вежі?..

Може, він і не з вежі зовсім, а так звідкись прибився? А там, у вежі, як був, так і лишився гарнізон, готовий кожну мить знову відкрити вогонь?..

Мабуть, оці нерозгадані запитання й змусили гітлерівців якийсь час вичікувати та лише посилено стежити за тією таємничою спорудою, що височить он там, на скелі.

І все не настав вечір, коли фашисти великою кількістю знову атакували гору. Вони, мов навіжені, строчили з кулеметів та автоматів і навіть били з мінометів, повільно просуваючись уперед і дивуючись, що не зустрічають ніякого опору.

Вони вже добре знали той рубіж на найкрутішому схилі гори, якого досі не могли взяти, і залягли перед ним, ведучи й далі шалену стрілянину.

Але рубіж цього разу не озивався.

Гітлерівці підповзли ближче до нього, протягом години шматували його гранатами, руйнували мінами, поливали кулями.

У відповідь на все це не пролунало жодного пострілу.

Фашисти осмілилися зовсім, звелися на повний зріст і з переможним галасом посунули до вежі.

І тоді раптом вежа знову ожила...

Велетенська штормова хвиля вогню вдарила ворогам у груди. Здавалося, всі громи неба розкололись над їхніми головами. Вежа косила гітлерівців густою зливою куль, знищувала їх гранатами.

Приголомшені, засліплені, охоплені панічним жахом, фашисти покотилися з гори, залишаючи убитих і поранених.

А вежа стріляла й стріляла...